

ההרצה עליך

עיון בקובץ מאמרים על השואה שנכתבו על ידי
האדמו"ר מסלונים הרב שלום נח ברזובסקי זצ"ל

א. פרידמן

תוכן הענינים

מבוא.....	עמ' 3
תקציר.....	עמ' 5
פרק א' מנהיג ומחנך.....	עמ' 8
פרק ב' פרשיה סתומה.....	עמ' 14
פרק ג' זכור ושמור.....	עמ' 25
פרק ד' מקדשי ה'.....	עמ' 30
פרק ה' גלות וגאולה.....	עמ' 35
סיכום.....	עמ' 41
ביבליוגרפיה.....	עמ' 45
נספחים.....	עמ' 47

מבוא

"אום אני חומה, ברה כחמה,
גולה וסורה, דמתה לתמר,
ההרוגה עליך ונחשבת כצאן טבחה.
זרויה בין מכעיסיה, חבוקה ודבוקה בך".¹

הרב שלום נח ברזובסקי בחר לכנות את אסופת מאמריו בנושא השואה, במילים מתוך תפילת הושענות "ההרוגה עליך ונחשבת כצאן טבחה". דומה שלו נוצרו מילים קדמוניות אלו בזמננו אנו כדי לתאר את הקשה שבחורבנות כנסת ישראל היה לפלא יוצרם. לא כל שכן שנכתבו לפני מאות בשנים.

ההושענות כידוע נאמרות מידי יום בחג הסוכות בכל יום נאמר פרק אחד [כל פרק בנוי על פי סדר הא' ב'] כאשר המתפללים מקיפים את הבימה (שעליה מונח ספר התורה) כשבידיהם ארבעת המינים ופיהם אומר "הושענא". ביום השביעי לסוכות יום הושענא רבא נאמרים שבעת הפרקים כולם. תוך כדי הקפת הבימה שבע פעמים.

מה מאוד סמלי הדבר לזעוק "הושענא" כשארבע מינים אגודים ביד והם כנגד כלל ישראל כנגד הצדיקים הרשעים והבינוניים לסוגיהם. אותו כלל ישראל שנטבח ללא הבחנה בשואה. אותו כלל שהיה "זרוי בין מכעיסים אך עדיין חבוק ודבוק בך".

זעקת "הושענא" עוד עולה מן הטבח ההוא וכאב הצאן שנחשב כאילו לטבח נועד עדיין מחלחל בליבות כלל ישראל ואולי יותר בלבבות של החבוקים והדבוקים בו יתברך.

הרב שלום נח בחר להתמודד עם הנושא הטעון הזה, להציגו בפני קהלו: קהל חסידי סלונים ובפני הציבור כולו באמצעות ספריו "נתיבות שלום" ובמיוחד באמצעות הפצת אותו קובץ מאמרים שפרסם תחת השם "ההרוגה עליך". בקובץ זה כלל שיחות שנאמרו בסמוך לשואה ודברים שנכתבו או נאמרו שנים אחריה.

הוא לא היה ניצול שואה במובן הרגיל של המילה, אך בהחלט היה ניצול מהשואה.² ב-1936 תרצ"ו עלה לארץ כדי לחזק את הישוב של חסידי סלונים שנשלחו ארצה בהוראת רבם. אף הוא עלה במצוות רבו לארץ והשתקע בה, הוא ואחיו. לימים כשהגיעו אליו שמועות ראשונות מהנעשה באירופה,³ פנה לעלות ירושלים לפתוח שם ישיבה כדי ליצור המשך או חלופה... ויהי הדבר לפלא, בתחילה אף היו רבים שלא הבינו את צעדו... עדיין לא היה ברור כלל מה עולה בגורל יהודי אירופה בכלל וסלונים וברנוביץ בפרט ואיך הוא כבר הוא מקים שם ושארית...?! רק לימים ראו עד היכן הרחיק ראות...

מיד בסמוך לסיום המלחמה ערך כנסים ובהם נשא דברים שלימים נכתבו בחוברת הנ"ל. לא רק דברי מספד וקינה העלה בדבריו הרהוטים. כי אם בעיקר דן במשמעות האירועים

¹סדר הושענות, סידור השלם החדש, בית תפילה, הוצאת מילר ירושלים, 2000, עמ' 541-550.

² מכל משפחתו שרד הוא ושני אחיו, אח אחד עלה עמו לארץ והשני מעט אחריו.

³ בשלהי 1941, כפי הנראה השמועות על הרציחות בתחומי בריה"מ. הוא מעולם לא סיפר מה היו בדיוק השמועות שהגיעו אליו ומה היה מקורן.

ובחובתנו האישית והציבורית לעת הזאת. הוא לא חשש לדון בעומקם של הייסורים ובמשמעותו של אותו חורבן ביחס ליהודי המאמין, ופרש הגות רהוטה, מעמיקה, ומאתגרת בשאלות שמזמנת השואה לפתחו של המאמין.

עבודתי זו בחרתי להתייחס לכתביו לתוכנם למשמעות העולה מן השאלות והתשובות הניצבות במרכזן ביחס ליהודי המאמין ובכלל.

עבודתי מחולקת לחמישה פרקים הנגזרים מהגותו של הרבי מסלונים כפי שהיא מתבטאת בכתביו.

הפרק הראשון: **מנהיג ומחנך** מתייחס לדמותו ומנהיגותו של האדמו"ר מסלונים הרב שלום נח מנהיג שצמח על רקע החורבן וממנו הצמיח חסידות המונה כיום כמה רבבות.

הפרק השני **פרשיה סתומה** מתייחס לייחודיותה של השואה ולמשמעות ייחודיות זו. הפרק השלישי **זכור ושמור** מתייחס לחובתם של השורדים והניצולים מהשואה הן ביחס להרוגי השואה – "זכור" והן ביחס לעתידו של עם ישראל – "שמור" על ידי שימור הרוח והערכים של הדור שאבד.

הפרק הרביעי, **מקדשי ה'** מתייחס לסוגיית קידוש ה' בשואה.

הפרק החמישי **גלות וגאולה** דן במשמעות העמוקה של הגלות והגאולה ומקומה של השואה בתוך התהליך המורכב הזה.

עבודתי זו נעזרתי בעיקר בכתבים עצמם ובמקורות שהוזכרו בהם. כן התייחסתי למועד אמירתן ולנסיבות בהן נאמרו ולמשמעויות הנגזרות מכך. את החומר על הרבי ליקטתי בעיקר ממאמרים שהתפרסמו בעיתונות על כל גווניה סמוך לפטירתו ולוקטו בחוברת על ידי הרב פנחס מלוביצקי.⁴

כמו כן סייעו בידי והאירו את עיני בדברי האדמו"ר ובקורות חייו: הרה"ג הרב שלמה ויינברג שליט"א חתנו של הרבי מסלונים, שגם ערך את כתביו וביניהם את המהדורה המחודשת של "ההרוגה עליך". תודתי מקרב לב על שהואיל לעבור על הכתוב ולתקן היכן ששגיאתי ולהאיר עיניי בהבנות נוספות, בחכמה ובתבונה תוך כדי הקדשת זמנו היקר. וכן תודתי לרה"ג הרב צבי קופלוביץ שליט"א ממקורבי האדמו"ר זצ"ל אשר הקדיש לי מזמנו היקר כדי לענות על שאלותי בטוב טעם ודעת. כמו כן אני מודה מקרב לב להרה"ג הרב משה סמסנוביץ שליט"א, ראש כולל "בית אבא" ומחבר הסדרה "קריאה בקריה". אשר סייע בידי בהבנת קטעים מן המהר"ל (ששיבץ האדמו"ר מסלונים בדבריו) ואף הואיל לעבור על שכתבתי בהקשר לכך למען לא תצא מכשלה מבין ידי. יעמדו כולם על הברכה.

לא יכולתי לבסס את עבודתי על מחקרים או ספרים כיוון שלצערי עדיין לא נכתבו.⁵ נאלצתי אפוא להיות נחשון בתחום שראוי ללא ספק לכתובה ולמחקר.

⁴ מלוביצקי הרב פנחס, **לקט קטעי ומאמרי עתונות על חייו ופטירתו של הוד כקש"ת מרן האדמו"ר "הנתיבות שלום" זצוקלה"ה**, תשרי, תשס"א.

⁵ לתמייהתי על כך שעדיין לא יצאו ספרים על האדמו"ר השיבוני מקורביו כי הם חוששים מקפידתו כיוון שכל חייו התהלך בצניעות וסולד מכל גוזמא והפרזה ולו קלה. ואף התבטא אצל אחד הסופרים מחסידי ואמר: "עלי לא תכתוב ספר."

תקציר

העיון בקונטרס "ההרוגה עליך" פורש הגות מעמיקה ומקיפה של האדמו"ר מסלונים הרב שלום נח זצ"ל. (להלן: הרבי מסלונים או הרבי) אשר ניצל כמעט יחידי ממשפחתו שנרצחה בשואה. חווה את השואה ברוחו אם לא בגופו והקדיש לה ולנושאים שעוררה את מוחו ואת לבו.

הרב שלום נח נולד בברנוביץ אשר בפולין הליטאית בי"ד באב תרפ"א. אביו הרב משה אברהם הי"ד היה רבה של הקהילה. הרב אברהם וינברג, "בעל יסוד העבודה", היה האדמו"ר הראשון לשושלת סלונים. לאחר פטירתו ב1884 כיהן כאדמו"ר, נכדו בעל ה"דברי שמואל" עד 1915.

אחרי פטירתו של ה"דברי שמואל" התפצלה הנהגת חסידות סלונים לשני מרכזים שהונהגו על ידי שני בניו של ה"דברי שמואל". מרכז אחד היה בסלונים תחת הנהגתו של ר' יישכר לייב ומרכז שני הוקם על ידי ר' אברהם [בעל ה"בית אברהם"] בברנוביץ. שם ייסד עם ר' משה מידנר את ישיבת "תורת חסד". ר' שלום נח התחנך בנעוריו אצל "הבית אברהם" למד בישיבת "תורת חסד" ובהדרכתו של ר' משה מידנר עלה ונתעלה כאחד מבחירי התלמידים.

בשנת תרצ"ו 1936 קיבל הוראה מרבו בעל ה"בית אברהם" לעלות לארץ כדי לחזק את היישוב החסידי של סלונים שהוקם כבר בסוף המאה ה-19- על ידי מייסד השושלת ר' אברהם וינברג [בעל היסוד עבודה].

הרב שלום נח עלה לארץ ונשא את בתו של ה"ברכת אברהם" וגר לצידו בטבריה. למד עם חסידי סלונים, בישיבת "אור תורה" שהייתה על ציונו של ר' מאיר בעל הנס. בשנת ת"ש (1940) נקרא לעמוד בראשות ישיבת "אחי תמימים" של חסידי חב"ד בתל אביב. בתפקיד זה כיהן שנתיים ימים.

בסוף שנת תש"א (1941) הגיעו אליו שמועות מדאיגות מברנוביץ. [כפי הנראה על הרציחות בגבול ליטא]. שמועות אלו הטרידו את מנוחתו ועוררו אותו להקים ישיבה שתהווה המשך ועתיד לישיבת "תורת חסד" שכה חרד היה לגורלה.

חותנו [ה"ברכת אברהם"] תמך בו ועודדו לעשות צעד זה, רבים אחרים תמהו עליו שכה מהר מנסה הוא לבנות "עתיד" אחר כשכלל לא ברור מה עלה בגורלו של "העבר". הוא עלה לירושלים ופתח בה ישיבה אותה קרא "בית אברהם"- על שם רבו.

שכר חדרון קטן בשכונת "בית ישראל" והחל להרביץ תורה באהבה עצומה לתלמידיו שהיו בתחילה מתי-מעט. [אולי גם בגלל התמיהה שעורר צעדו] בשנים הראשונות נתקשה להחזיק את הישיבה כלכלית. שכן הוא מימן אותה מכספו הפרטי [שלא היה רב] וחי בדחקות נוראה. אך דבר לא עצר בעדו להמשיך ולהשקיע בישיבה זו את כל כוחותיו וכישוריו.

אכן הישיבה התפתחה וגדלה תחת הנהגתו והפכה לשם דבר בעולם התורה והחסידות. בתוך שנתיים הבינו הכל עד כמה הרחיק ראות וכיצד הבין שיש להקים שם ושארית לקהילה שנכחדה ברובה על כל פארה ומוסדותיה. הוא עמד בראשות הישיבה במשך חמישים ושמונה שנים! והוציא מתוכה תלמידי חכמים ואנשי חינוך רבים. בישיבה זו המשיך לקיים את המיזוג הלא שגרתי שמקורו היה עוד בישיבה בברנוביץ: לימוד עיוני בדרך הליטאית לצד עבודת ה' בלהט חסידי.

בסיוון תשמ"א נתמנה הרב שלום נח לאדמו"ר כשחמיו בעל "הברכת אברהם" נפטר. תשע עשרה שנים הנהיג ר' שלום נח את עדת סלונים בארץ. במקביל היה חבר פעיל במועצת גדולי התורה ופעל רבות למען נושאים ומוסדות שונים. חביבים ומיוחסים היו בעיניו במיוחד שני מוסדות: החינוך העצמאי וועד הישיבות, בהם השקיע כל כוחו ואונו.

הר' שלום נח בנוסף לגדלותו בתורה והיותו אומן בתחום החינוך, הצטיין בכתובה רהוטה ובלשון סופרים. כתב את הסדרה "נתיבות שלום" - חמישה כרכים מונומנטלים העוסקים בתורה ובחסידות. כן הנציח את קהילת סלונים ורבניה בספרו: "זכרון קדוש" והוציא את קונטרס "ההרוגה עליך" שכאמור עוסק בנושא השואה.

העבודה עוסקת כאמור בקונטרס "ההרוגה עליך" המאמרים שקובצו בחוברת זו נחלקים לשלושה סוגים:

הסוג הראשון - מתייחס לאמירות שאמר או שכתב במכתבים בתקופת השואה. או מיד בסמוך לה.

הסוג השני - מתייחס למאמרים שנכתבו ונאמרו בימי זיכרון ויארצייט כמו יום היארצייט של האדמו"ר מסלונים הר' שלמה דוד הי"ד.

הסוג השלישי - מתייחס למאמרים שלוקטו וגובשו מכמה דרשות ומאמרים אחרים למאמר מסכם אחד כמו המאמר על גלות וגאולה.

לגבי שני הסוגים הראשונים אנו מודעים לתאריכים ולעיתים אף למקום בו נאמרו הדברים ולמשמעויות הנגזרות מכך.

לגבי הסוג השלישי אין לנו מידע שכזה. במהדורה המורחבת⁶ המשיכו חסידי הרבי בדרכו והוסיפו עוד כמה מאמרים שנלקטו מדרשותיו במיוחד בנושא גלות וגאולה.

קונטרס "ההרוגה עליך" יצא בראשונה על ידי הרבי בשנת תשמ"ח.⁷ בפעם השניה כמהדורה מורחבת בשנת תשס"ה על ידי חתנו הרה"ג הרב שלמה וינברג שליט"א.

המאמרים בקונטרס ההרוגה עליך עוסקים בנושאים הבאים: תכלית הסבל וייסורי הגלות, השואה כאירוע ייחודי בנוראותיו, סוגית קידוש ה' בשואה, חובתנו כלפי הנרצחים, חובת הזיכרון - זכור את אשר עשה לך עמלק, "וידום אהרון" - כתגובה ראויה לשואה.

בקונטרס המחודש נוספו המאמרים הבאים: "שתוק כך עלה במחשבה לפני, בינו שנות דור ודור" ו"להציל את הרוח". מאמרים אלו מוסיפים לנושאים הנ"ל הארות ועמקות, כמו כן לוקטו מכתבים שכתב בשנות השואה בהם מתגלה גם הפן האישי של אבידת

⁷ במהדורה זו לא צוינו מספרי העמודים לפיכך כשציטטתי ממהדורה זו ציינתי את שם המאמר בלבד.

המשפחה, של ייסוריו וחיבוטי נפשו קודם שהחליט על הקמת הישיבה. כן ישנו ציון של תאריכים השופכים אור על אמירותיו בעת ההיא.

נושאי המאמרים נדונו על ידי בעזרת המקורות שאוזכרו בהן ובמשמעות הנגזרות מהקשרן. בדרשות שצוין תאריך או האירוע לכבודו נאמרו התייחסתי כמובן למשמעויות הנגזרות מכך.

במאמרים כולם עובר חוט השני של ההבנה וההכרה שאיננו מסוגלים להבין את הסיבות לאירוע הטראומתי של השואה.

השואה וסיבותיה נעוצות עמוק בסודות ההויה כדבר שאינו ניתן לפענוח בשכל אנוש. משום כך אי אפשר לראות בשואה עונש על חטאים, מן המצד האחד. ומן הצד השני בה בעת אי אפשר שלא לראות שהתרחשות זו קיימת בגזרת שמיים.

הרבי מתמודד עם השאלות המתגרות העולות משתי קביעות אלו. ומבהיר בלשונו הרהוטה על פי דרכו של המהר"ל מפראג, איך תיתכן גזרת שמיים קדומה ובה בעת לא דטרמיניסטית. איך אירוע קשה וחסר פשר אינו יכול להיות מושג בהבנתנו אך איננו צריך לפגוע באמונתנו חרף זאת. התגובה ההולמת של המפגש של המאמין עם אסון שאי אפשר להכיל את מימדיו הוא אימוץ דרכו של אהרון הכהן שעה שה' לקח את שני בניו במעמד של חנוכת המשכן: "וידום אהרון".

מאמריו דנים בסוגית קידוש ה' בשואה כאשר הרבי מציב שאלה מרכזית איך מותם של הרוגי השואה נחשב קידוש ה', כאשר למעשה רבים לא נתנו דעתם על כך אם בשל הייסורים ואם מפני שמותם נכפה עליהם, ואם מפני שעניין קידוש ה' היה זר להם. עוד מחדד את שאלתו זו בכך שאף ברירה של המרת דת לא עמדה בפניהם, מהו אם כן קידוש ה' שנעשה במותם?

כאיש חינוך מובהק וכמי שהחינוך עמד בראש מעייניו מתמודד הרבי במאמריו בין השאר עם השאלה: מהי חובתנו כלפי הנרצחים? מהי חובתם של הניצולים כלפי בני דורם? כיצד יש להנציח את זכרם של הנספים? והוא עוד מוסיף ושואל בכאב האם אפשר או מותר בנסיבות שכאלה לקבל ניחומים?⁹⁸

לעניין זה מוקדש הפרק: "שמור וזכור" הן בחובת הזכירה באמצעות שימור הרוח שייחדה את אותו דור שאבד.

רעיונותיו של הרבי מצטיינים בעמקות ובמקוריות רבה. הוא בא ליישב את סוגית הלב, לבו של המאמין שמתקשה להבין את תכלית הסבל בעת ההיא ואת משמעותו לגבינו ואולי גם את תפקידה של הגלות שלמעשה גררה בעקבותיה צרות ופורעניות רבות.

⁹⁸ דברים שאמר בשיחה בערב שבת קודש תש"ה (1945) מובא: **ההרואה עליך**, מכתבים, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת "בית אברהם-סלונים" ירושלים תשס"ה, עמ' עד.

פרק א': מנהיג זמנהנך

קווים לדמותו ולמנהיגותו של הרב שלום נח ברזובסקי – הרבי מסלונים

סלונים עיירה במערב בילרוסיה הפכה להיות שם של חסידות גדולה וענפה. כשעלה עליה הכורת הגרמני ב1941 והכחידה, מלאו חמש מאות שנה להיווסדה. היישוב היהודי בסלונים החל לפני 1519. בשנת 1626 הפכה סלונים לקהילה עצמאית, (עד אז השתייכה לגליל בריסק). בראש הקהילה עמד הרב משה לימא. סלונים שגשגה בשנים 1631-1685 כיוון שהייתה אז מקום מושב ה"סיים" הפולני. במשך אותם שנים המסחר בתבואה, עצים ומבשלות השכר היו אז ברובם בידיים יהודיות. בשנת 1840 ייסד את שושלת חסידות סלונים ר' אברהם ויינברג בעל הספר "יסוד העבודה"¹⁰. הרב אברהם למד אצל האדמו"ר הרב משה מקוברין. (שהיה תלמידו של הרב מלכוביץ) בשנת 1815 הוקמה בסלונים ישיבה בשם "ענף עץ חיים" תחת הדרכתו של הרב חיים מוולוז'ין ששיבתו "עץ חיים" הייתה אם הישיבות כולן. בשנת 1858 לאחר פטירת הרב משה מקוברין התאגדו חסידים רבים (לכוביץ-קוברין) תחת מנהיגותו של הרב אברהם ויינברג (בעל יסוד העבודה) ומינהו לאדמו"ר. ולמעשה מאז החלה שושלת חסידות סלונים. בתקופה זו חיו בסלונים כ-5700 יהודים. הרב אברהם ויינברג בעל "יסוד העבודה" נפטר בשנת תרמ"ד (1884) אחריו כיהן כאדמו"ר, נכדו, ר' שמואל, בעל ה"דברי שמואל" שנפטר בשנת תרע"ו (1916) אחריו הנהיגו שני בניו ר' יששכר ליב ויינברג והרב אברהם בעל "הבית אברהם". בעל ה"בית אברהם" עבר לגור בברנוביץ אף על פי שהייתה ידועה כמעוז של "מתנגדים". והקים שם בעזרתו של ר' משה מידנר ישיבה גדולה לחסידי סלונים הישיבה נקראה "תורת חסד". הישיבה מיזגה באופן מופלא את סגנון הלימוד הליטאי (שאפיין את ברנוביץ) עם להט חסידי (שאפיין את סלונים). ר' משה מידנר מייסד הישיבה היה ידיד אישי של ר' חיים מבריסק. כך נוצרו למעשה שתי קהילות גדולות של חסידי סלונים בעיירות: סלונים וברנוביץ. כאשר בסלונים מנהיג ר' יששכר ליב, ובברנוביץ ה"בית אברהם" שהקים מרכז חסידי גדול ובמרכזו את ישיבת "תורת חסד".¹¹

הרב אברהם ויינברג (בעל יסוד העבודה) שהיה ידוע בגאונותו בתורה ובדרך עבודת ה'. עסק בין השאר בפעילות למען היישוב היהודי בארץ (כבר אז!) חסידים מסלונים ובראשם הרב נח נינו של הרב אברהם [בעל "יסוד העבודה" ואביו של ה"ברכת אברהם] עלו לארץ. מאז

¹⁰ ר' אברהם נולד בשנת 1804 נפטר בשנת 1884 למד אצל האדמו"ר ר' משה מקוברין. בשנת 1858 לאחר פטירת ר' משה מקוברין התאחדו סביבו חסידים רבים ומינהו לאדמו"ר.
¹¹ שנוסדה על ידי ר' משה מידנר.

לאורך השנים דאגו האדמו"רים כולם לאותו גרעין של חסידי סלונים בארץ. כך קרא שבשנת 1933 הורה הרב אברהם וינברג בעל "הבית אברהם" לרבים מחסידיו לעלות ולחזק את הישוב בארץ הקודש. וזאת למרות שהקים מרכז חסידי גדול בברנוביץ הוא תכנן לעלות לארץ בשלב מאוחר יותר אך תוכניתו זו לא יצאה לפועל עקב פטירתו הפתאומית בא' באייר 1933.¹² בנו הרב שלמה דוד (האדמו"ר האחרון של חסידי סלונים באירופה). המשיך את דרכו למרות גילו הצעיר. גם הוא כאביו תכנן להעביר את חצרו לירושלים אך מלחמת העולם השנייה מנעה זאת ממנו. בו' בחשוון תש"ד 1944 עלה על המוקד עם קומץ שנותר מחסידיו.

ב1931 היו בסלונים כ8500 יהודים, עם הכיבוש הסובייטי נוספו להם עוד כמה אלפי פליטים מפולין המערבית. ב1940 הוגלו כ1000 מהם לרוסיה. עם הכיבוש הנאצי ביוני 1941 הוקם גטו ב-26.6.42 חוסל הגטו כ10000 יהודים נרצחו, 300 הנותרים נרצחו ביום הכיפורים 1942. פליטים מספר לקחו חלק בתנועת הפרטיזנים ביערות הסביבה.¹³ האדמו"ר צעיר מסלונים כיהן כאמור בברנוביץ, זו נכבשה על ידי הסובייטים 1939 וסופחה עם כל מזרח פולין לבריה"מ. באותה עת גרו בברנוביץ 12300 יהודים. ביוני 1941 נכבשה ברנוביץ על ידי הגרמנים, היהודים רוכזו בגטו והחלו האקציות. האקציה הראשונה התקיימה סמוך לראש השנה 1942, 700 יהודים נשלחו אלי מותם במחנה הריכוז קדליצובה. ראש היודנראט נצטווה להכין רשימה של 3000 יהודים זקנים ומוגבלים להשמדה. הוא סרב למלא פקודה זו. כתגובה לכך התרחשה האקציה השנייה בפורים, מרץ 1942. באקציה זו נרצחו 2300 יהודים וביניהם ראש היודנראט יהושע אייזקסמן. האדמו"ר הצעיר נשלח לעבודת כפיה במחנה קדליצובה, זוגתו הרבנית ובתו היחידה וכן אמו הרבנית נרצחו ביום כג' במרחשון 1943. באותו חורף נרצחו מרבית תושבי הגטו. שנה אחר כך ב-ו' בחשוון 1944 נרצח האדמו"ר הצעיר כאשר נתגלה הבונקר בו הסתתר. באותו בונקר הסתתרו גם הוריו של הרבי [שלום נח] ועוד חסידים היה זה בו' בחשוון תש"ד. יום זה קבע הרבי [שלום נח] כיום אבל לכל חסידי סלונים שלא נודע יום פטירתם. 8 ליולי 1944 נכבשה ברנוביץ על ידי הסובייטים אז יצאו ממחבואיהם כ150 יהודים הניצולים המועטים מקהילת סלונים בברנוביץ.

שארית הפליטה התלכדה בארץ סביב האדמו"ר הרב חיים קסטלניץ שהנהיג את שארית עדת סלונים עד 1954. אחריו כיהן הרב אברהם וינברג בעל "ברכת אברהם" כאדמו"ר עד שנת 1981, ממשיך שושלת האדמורות היה חתנו, הרב שלום נח ברזובסקי בעל "הנתיבות שלום".

¹² ר' אברהם ביקר בארץ פעמיים. פעם ראשונה ב(תרפ"ט) 1929 ופעם שניה ב(תרצ"ג) 1933 זמן קצר אחר הביקור השני נפטר באופן פתאומי.

¹³ הפרטים על סלונים עובדו מן המקורות הבאים: זאב רבינוביץ, **החסידיות הליטאית**, ירושלים 1961, עמ' 138-143. קלמן ליכטנשטיין, **פנקס סלונים**, תלאביב, 1972-1979. הלפרין שמשון, **אנציקלופדיה לבית ישראל**, מהדורת תשס"א, **האנציקלופדיה העברית**, כרך כ"ו ירושלים תשל"ד.

הרב שלום נח (בעל הנתיבות שלום) הנהיג את עדת סלונים כשני עשורים. אך את ישיבת סלונים ישיבת "בית אברהם" בירושלים הקים מיד כשהגיעו אליו השמועות על הכיבוש הנאצי, עוד לפני שהיה ברור מה גורל האדמו"ר, הקהילה, והישיבה. כבר אז חש הרב שלום נח כי עליו לעשות מעשה שיהיה כהמשך למה שקיים בברנוביץ ועתידו לוטה בערפל. על כן עלה לירושלים והקים בה ישיבה. הדבר היה בירושלים ב' בחשוון תש"ב 1942. ויהי הדבר לפלא. שהרי עדיין לא ידע איש מה עלה בגורלם. למעשה הגטו בברנוביץ חוסל בטבת תש"ג והאדמו"ר מסלונים עלה על המוקד בחשוון תש"ד. לימים סיפר הרב שלום נח כי נפשו לא ידעה מנוחה מרגע שהגיעו השמועות (כפי הנראה על הרציחות שבגבול ליטא רוסיה). הוא הבין כי אסון נורא מתרגש על קהילתו ויש הכרח להקים לה שם ושארית אף שגורלה עדיין לא היה ברור. לישיבה קרא "בית אברהם" על שם רבו. הרב שלום נח כיהן כראש ישיבה במשך כחמישים ושמונה שנה. כתביו של הרב שלום נח על השואה עומדים במרכז עבודתנו זו.

הרב שלום נח נולד בקהילת סלונים שבברנוביץ אשר בפולין הליטאית בי"ד באב תרע"א לאביו הרב משה אברהם הי"ד שהיה רבה של הקהילה. בנעוריו התחנך אצל הרבי מסלונים הרב אברהם וינברג בעל "הבית אברהם". למד בשיבת "תורת חסד" ובהדרכתו של הרב משה מידנר, המשגיח הרוחני של הישיבה ומייסדה, עלה ונתעלה כבחיר התלמידים.

בשנת תרצ"ה 1935 עלה לארץ על פי הצו שקיבל מרבו "הבית אברהם"¹⁴ לעלות לארץ כדי לחזק את הגרעין החסידי של סלונים שכאמור הוקם כבר בסוף המאה ה-19. עוד הורה לו רבו באותה עת לשאת את בתו של בעל "הברכת אברהם" (מי שכהן לימים כאדמו"ר השני מסלונים בארץ). הרב שלום נח עלה לארץ ונשא את בתו של ה"ברכת אברהם" וגר לצידו בטבריה. שם למד עם חסידי סלונים בישיבת "אור תורה" שהייתה על ציון קברו של הרב מאיר בעל הנס. בקיץ 1941 הגיעו אליו שמועות רעות על גורלם של יהודי אירופה. (כפי הנראה על הרציחות בגבול ליטא רוסיה)¹⁵ הרבי מעיד כי היה מתהלך כסהרורי ממש, השמועות הטרידוהו וגזלו את מנוחתו, כפי הנראה הסיק מהשמועות כי ממדי האסון גדולים בהרבה מהצרות השגרתיות שנחתו על ראשי היהודים בכל דור. את תחושותיו הקשות מאותם ימים תאר כך:

כל פרשת התוכחה ניתכה עלינו. בבוקר אמר מי ייתן ערב ובערב יאמר מי יתן בוקר. ימי חרדה ולילות נדודים כשאין כל טעם בחיים ומבלי כל ניצוץ של תקווה ואור. הכל שחור משחור וממש מתמוטטים מהצער והמועקה הדוחסת. ותחת ההרגשה כי הינך חי בעולם השוקע בשאו לתחתית הכל הולך ומתמוטט. הימים ההם לא יכולתי למצוא

¹⁴ לאחר ביקורו השני בארץ כששב ה"בית אברהם" לברנוביץ ציווהו על כך ועל שישא את בתו של ה"ברכת אברהם" עמו שוחח כבר בזמן הביקור. (העניין יצא לפועל כאמור ב1935)
¹⁵ ברנוביץ הייתה בשנה הראשונה למלחמה בידיים קומוניסטיות ורק אחר כך נכבשה על ידי הנאצים.

לעצמי מנוח. סלוניס נחרבת ושוקעת כל הקרובים אלי, הורים

ומורים אחים וידידים מובלים לטבח מידי יום ביומו וכל העולם כולו
בצער ואני היכן אני בא?
הרגשתי אז שאני הולך ונשבר יותר ויותר ואיני יכול להמשיך
וכמשוגעים הסתובבנו, פלגי מים תרד עיני מידי לילה על שבר בת עמי
וכוחותי עוזבים אותי.¹⁶

חתנו מספר כי באותם ימים כתב הרבי תאור אישי מאוד איך יושב היה מדוכא אל מול
הים וגליו ורוחו עכורה עליו מאוד. כך ישב שעות על גבי שעות עד מראה הגלים הפורצים
קדימה ומסתערים בזעף על החוף, אך הנסוגים לבסוף לאחור החדיר בו את ההכרה כי אף
אם עת סער גדול מתרחש עתה באירופה ועל קהילתו הרי שבסוף הכל יסוג לאחור ונצח
ישראל לא ישקר. לפיכך כבר עתה יש לדאוג להקים תשתית ראויה לימים שיבוא כך נולד
רעיון הקמת הישיבה. רעיון שנבע מן התקווה הזעירה ונפח ברבי תקווה לעתיד טוב יותר.¹⁷
כאמור אז החליט הרב שלום נח לעלות לירושלים ולייסד בה המשך לישיבת סלוניס
שבברנוביץ. חותנו בעל הברכת אברהם עודדו ותמך בו להקים ישיבה זו.
הוא פתח את הישיבה בשכונת בית ישראל בירושלים. מעטים היו תלמידיו בתחילה. רבים
מהחסידיים תמחו על המעשה, כיצד הוא הקים שם ושארית כשעדיין אין איש יודע מה עלה
בגורלם. אך הדבר לא עצר בעדו. מונע מתוך תחושת שליחות עזה השקיע רבות בתלמידיו
וגידלם מתוך חיבה ותשומת לב רבה. בהקדמתו לספרו "תורת אבות" כתב כי הקים את
הישיבה כדי לשמר את גחלת לכוביץ¹⁸ הנצחית שניטעה בחסידי סלוניס. וכך כתב:

...והיא שעמדה לאבותינו ולנו, כי לעת חורבן ושמד בעוד להבות אש
עולים משמי הגולה השרופה, ובשורות איוב מגיעת מכל אתר כי חשך
העולם בעדנו ובתוכם רוב רובה של חבורתנו הקדושה אנשי שלומנו
ובני הישיבה וראשיה הי"ד.
כשעמדנו תוהים ומשתוממים מבלי לדעת איך ובמה תתקיים הבטחה
קדושה זו, הלא אם אין גדיים אין תיישים, ואז האיר ה' רוח ממרום
לחזק רוחנו, ובמסירות נפש עילאית יסדנו אז בתוככי עיר הקודש
ירושלים תבנה ותכונן, את ישיבתנו הקדושה "הבית אברהם" כהמשך
לישיבתנו הקדושה בחוץ לארץ, על דעת וכוונת רבותינו הקדושים
זי"ע ותוך אמונה פשוטה מבלי שיהיה לה כל סיכויי קיום לפי
התנאים דאז.¹⁹

¹⁶ דברים אלו אמר בשיחה בה תיאר מה הביא אותו ליסד את הישיבה בעצומם של ימי הזעם, המאמר נקרא והיה ראשיתך
מצער, ההרוגה עליך, מהדורה מורחבת, בהוצאת בית אברהם סלוניס, ירושלים תשס"ה, עמ' עז-עח.

¹⁷ על פי דברי חתנו הרה"ג ר' שלמה וינברג שליט"א.

¹⁸ הכוונה לשושלת החסידית שעברה דרך הבעש"ט, הרב שלמה קרלין, הרב מרדכי מלכוביץ, קוברין, סלוניס.
¹⁹ הרב שלום נח ברזובסקי, תורת אבות, נתיבות שלום, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלוניס, עמ' כט-ל.

מקורות כספיים לא עמדו לרשותו, והוא נדרש לדאוג לכלכלת בחורי הישיבה ולכלכלת בני ביתו. לרעייתו אמר: "לחם, אני מבטיח לך, אבל שיהיה מה למרוח על הלחם איני יכול להבטיח לך."²⁰ ואכן מצבו הכספי היה בכי רע במיוחד בתקופה הראשונה.²¹ שיטת הלימוד בישיבה הייתה מיזוג מופלא שבין העולם הליטאי אותו הכיר בברנוביץ לבין העולם החסידי אותו ינק מרבותיו.²² ממש כמתכונת ישיבת "תורת חסד" שבברנוביץ. השיעורים שמסר בישיבה הצטיינו בעמקות רבה ואילו השיחות נאמרו בלהט חסידי. עבודת התפילה שלו הייתה יסוד גדול בחייו. מתפלל היה בדבקות, ועיניו זולגות דמעות. חסידיו היו רואים מידי יום איך יישם הלכה למעשה את דבריו על עבודת התפילה. הצטיין כחכם ופדגוג אומן, הבין מאוד לנפש האדם. וספרו "נתיבות החינוך" חושף את חכמתו והבנתו בנפש החניך ואת היות עניין החינוך בראש מעייניו. את נושא החינוך זה קישר הרבי לשואה: "חובת החינוך תמיד חשובה", נהג לומר, "אך עתה אחר החורבן, היא חשובה שבעתיים כדי להקים דור שימשיך את המורשת שאבדה. כדי להוציא גדולי רוח ומנהיגים תחת ענקי הרוח שהיו ואינם."²³ ניחן בכתיבה רהוטה ובלשון סופרים. סדרת חיבוריו "נתיבות שלום" קנתה לה שם בעולם התורה והחסידות. סדרה זו מונה חמישה כרכים "על חמישה חומשי תורה" על "עבודת ה'" ועל "שבת ומועדים" סידרה זו עוסקת בהגיונות תורת הבעל שם טוב זצ"ל. ספרו "בית אברהם" הינו אוסף של כתבים מבית סלונים אותם רשם על פי התורות ששמע מרבו "הבית אברהם" הוא הוסיף עליהם מרשימותיו מימי שבתו בברנוביץ. חותנו בעל ה"ברכת אברהם" עבר עליהם והגיה אותם. בספרו "תורת אבות" ליקט אוצר בלום של חסידות עמוקה. מלבד הספרים שחיבר בכישרון הגדול ובבהירות נפלאה שאפינה את כל כתביו העשיר את עולם החסידות בספריהם של שושלת סלונים ואף החדיר בהם את "יסוד העבודה" שכתב כאמור מייסד שושלת סלונים הרב אברהם וינברג זצ"ל. הרב שלום נח שימש שנים רבות כחבר בהנהלת "ועד הישיבות" וכחבר "בהנהלת החינוך העצמאי." והשקיע רבות מזמנו ומכישוריו בשני המוסדות הנ"ל.

²⁰ מלוביצקי הר' פנחס, **לקט קטעי עתונות** על חייו ופטירתו וכו', תשרי תשס"א עמ' 35.
²¹ פעם התבטא בשיחה על הימים הראשונים להקמת הישיבה: "כל עצם רעיון הישיבה היה בשעתו יצירה של יש מאין, מבלי כל תנאים ובסיס" מתוך מאמר: "היה ראשיתך מצער", "אם איננו יכולים להציל את הגופים עלינו להציל את הרוח", **ההרוגה עליך** מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשס"ה. עמ' עז-עח.
²² חסידות סלונים ספגה השפעות נוספות מן העולם הליטאי: נוסח התפילה וההברה ליטאית ולא חסידית, את הפאות הם מניחים מאחורי האוזניים שלא כשאר החסידים.
²³ הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, מאמר: אלה אזכרה, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים תשס"ה, עמ' יח.

נפטר לאחר מחלה קצרה בז' מנחם אב תש"ס והוא בן שמונים ותשע. בהלווייתו השתתפו רבבות אשר צעדו מבית מדרשו דרך שער שכם בואכה הר הזיתים. בסמוך לשער שכם הותקפו המלווים בהמון ערבי זועם שחסם את מסע הלוויה שעה שנופף בסכיניו וקרא קריאות רצח. (הימים ימי האינתיפאדה הראשונה) כוחות הביטחון שהוזעקו למקום השתלטו על המצב ואפשרו את המשך מסע הלוויה שרק בנס הסתיים בלא נפגעים. "ההרוגה עליך" וגם כשהיא הרוגה עדיין נחשבת כצאן טבחה ועדיין זרויה בין מכעיסיה... עדיין מרוטת לחי ונתונה למכים ועדיין זועקת: "הושע נא."

פרק ב': פרשיה סתומה

פרשת השואה פרשה סתומה היא. תולדות עם ישראל מרובים בפרשיות קשות מאוד שאי אפשר להבינם ואין לנו תפיסה בהם, אך פרשה אחת יש סתומה שבסתומות. שזהו הביטוי ההולם ביותר את החורבן הנורא. אשר כל אימת שאנו מעלים אותה על מוחנו ולבנו נסתמים המוח והלב מאין יכולת לפענח את אשר קרנו²⁴

פרשה סתומה²⁵ כך מגדיר הרבי מסלונים את השואה, אך לא רק סתומה כי אם סתומה שבסתומות. גם בהשוואה לתולדות ישראל ש"מרובים בפרשיות קשות שאי אפשר להבינם ואין לנו תפיסה בהם." הפרשה סתומה מהבנתנו, אין לנו יכולת לפענח אותה. אך בה בעת היא מכונה סתומה כי היא בנוראותה סותמת את לבנו ומוחננו...

בהמשך דבריו מנמק האדמו"ר את דבריו ומבאר כי גם עתה בעומדנו שנות דור אחר השואה עדיין נמצאים אנו בצילו של ההלם והתדהמה מהמכה שהוכה ישראל. ואין כל אפשרות שכלית להכיל את המושג של שישה מליון הרוגים כשבתוכם ילדים קטנים שלא טעמו טעם חטא. ושנרצחו במיתות משונות ואכזריות.²⁶

היכולת של הלב והמוח האנושי כה מוגבלת שהמספר הזה על כל משמעויותיו וסבלותיו חורג ממידתה. משום כך אין לנו גם יכולת לבטא את האסון: "אין מוח שמסוגל לתפוס זאת, ואין לב שיוכל להרגיש את עומק הכאב."²⁷

התבטאויות אלו ודומות להם שבות ועולות במאמריו של הרבי מסלונים. ייחודיותה של השואה כמאורע טראגי שאין לו שום דמיון בקורות ימינו חוזר ונשנה בדבריו. ובאחת משיחותיו בנושא בחודש אייר תש"ה (1945) הוא מכנס את חסידי וואומר כך:

²⁴ הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, זכור את אשר עשה לך עמלק, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.
²⁵ הרבי מתייחס כאן לדברי רש"י על בראשית מז' כח. שואל רש"י על אתר: "למה פרשה זו סתומה? לפי שכיון שנפטר יעקב נסתמו עיניהם ולבם של ישראל מצרת השעבוד שהתחילו לשעבדם." צרות השעבוד הן, הן הסתומות את ליבם ועיניהם של ישראל. הרבי משתמש במושג כדי להורות שצרות השואה סתמו את הלב והמוח מלפענח את אשר קרה.
פרשה סתומה-מונח המציין פרשה בתורה שמתחילה באותה שורה בה הסתיימה הפרשה הקודמת כאשר בינה ובין הפרשה הבאה יש רווח של תשע אותיות. פרשה סתומה מכונה כך כיוון שהיא סתומה משני צידיה. פרשה סתומה באה בדרך כלל כאשר שני הנושאים הסמוכים קרובים מבחינה עניינית. ניתן לראות בביטוי זה גם סמל לכך ש"פרשת" השואה נראית כחסרת פשר, וסגורה מכל עבריה לכל פרוש או הסבר הגיוני.

²⁶ חתנו הרה"ג הרב שלמה וינברג שליט"א אומר "חיינו כניצולי שואה" הוא כל כך חווה את השואה שכל קרוביו חשו עצמם כפליטי שואה ממש.

²⁷ ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרוגה עליך**, מאמר: זכור את אשר עשה לך עמלק, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

והייתה עת צרה אשר לא נהייתה מהיות גוי עד העת ההיא, אי אפשר למדוד את האסון בשום יחס לצרות בעת חורבן הבית, ואם גם אז דם ישראל נשפך כמים אך אז היו עימהם נביאי ה' להבינם את רצון הבורא מאתם, אבל האיום והקשה ביותר הוא שאין אתנו נביא ולא יודע עד מה, על מה ולמה, ומה ה' אלוך דורש מעימך.²⁸

לעמוד באייר תש"ה ולומר דברים כאלה שעה שהמימדים האמיתיים של האסון רק מתחילים להתגלות לציבור, לעמוד ולומר בוודאות כי אי אפשר למדוד את השואה בשום יחס לצרות בעת חורבן הבית, כאשר חורבן הבית כולל נפוחי כפן ומזי רעב, גוויות שהן כדומן על פני האדמה ואולי הגרוע מכל ידי נשים רחמניות שבשלו ילדיהן...²⁹ לעמוד ולומר כך קבל קהל ועדה יכול רק אדם שנגלו לו מימדי האסון כולם או שראיתו היא כה עמוקה ומקפת שיכול מן הנאמר והנשמע ליצור לעצמו תמונה כה אוטנטית. ובאמת כבר בחודש כסלו 1944 התבטא באחד ממכתביו כך ואמר "...אבל חורבן איום כזה שלפי דעתי עולה על כל המדומה ומתואר בעתונות"³⁰ מעניין הדבר שכהוכחה לטענתו אין הוא מרבה להשתמש בתיאורי הזוועות שהתפרסמו בימים ההם.³¹ אלא מביא את העובדה כי אז בימי החורבן היו נביאים להבינם את רצון הבורא מאתם אבל האיום והקשה ביותר הוא "שאינ אתנו נביא ולא יודע על מה..." הנה מגלה האדמו"ר בדבריו כי הקושי והסבל אינם מתמצים רק בסבל הפיזי, נורא ככל שיהיה, אלא גם בשל חיבוטי הנפש של מציאת הפשר בכאב של על מה ולמה? אי היכולת להבין את רצון ה' מול שידוד מערכות איום כל כך הינה טרגדיה בפני עצמה ועוצמתה אינה פחותה מן הטרגדיה הפיזית... כשנתיים לפני כן יושב רבי אחר בתוככי גטו ורשה מגיה את הדרשות שנשא במשך שלוש שנים לפני צאן עדתו [בגטו] מידי שבת בשבת כדי לחזק את רוחם בימי שוד ושבר. וכותב הערה על דברים שכתב שנה לפני כן ביחס להשוואה של השואה לחורבן הבית:

ובאמת מה מקום לקשיות חס וחלילה ולשאלות, הן אמת שייסורים כמו אלו שאנו סובלים עתה באות רק אחת לכמה מאות שנים, אבל מכל מקום איך זה נרצה להבין את מעשה ה' אלו ולהיפגם חס וחלילה שלא נבין אותם... למה זה נפגם איש כזה מייסורים אלו כעת יותר מכל הייסורים שעברו על ישראל מאז, למה כשלמד בפסוק, גמרא ומדרש ושמע מצרות ישראל מאז ועד עתה לא נפגמה אמונתו ועתה נפגמה כי אלו האנשים שאומרים שייסורים כמו אלו עוד

²⁸ שם, מאמר: והייתה עת צרה ליעקב אשר לא נהייתה מהיות גוי, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

²⁹ עיין מגילת איכה וקנינות לט' באב.

³⁰ הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, מכתבים, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים תשס"ה עמ' עא.

³¹ במאמר אחר: **זכרון קדוש בסוד קדושים**, נראה כי עושה בהם שמוש אך לא כאן.

³² שפירא הרב קלונימוס קלמיש, **אש קודש**, ועד חסידי פיאסצ'נא, ירושלים, תש"ך, עמ' קלט.

הרבי מפיאסצ'נא כותב דברים אלו מתוך פרספקטיבה של הנעשה בגיטו ורשה בשלהי תש"ב. אך בהגהה מחנוכה תש"ג הוא עובר על הדברים ומתקנם :

רק כהצרות שהיו עד שלהי דשנת תש"ב היו כבר, אבל כהצרות משונות, ומיתות רעות ומשונות, שחידשו הרשעים הרוצחים והמשונים עלינו בית ישראל משלהי תש"ב, לפי ידיעתי בדברי חז"ל ובדברי הימים אשר לישראל בכלל, לא היו כמותם וה' ירחם עלינו ויצילנו מידם כהרף עין.³³

הרבי מפיאסצ'נא³⁴ כותב דברים אלו מתוך פרספקטיבה של מי שראה וחווה את הנעשה בגיטו ורשה בשלהי תש"ב ובתש"ג ומתוך השמועות שמגיעות אליו מבעד לחומות הגיטו. בשעה שהאדמו"ר מסלונים נשא את דרשתו הנ"ל (אייר תש"ה) עדיין לא נתגלו כתבי הרבי מפיאסצ'נא וודאי שלא יצאו לאור. והנה הוא עומד מול חסידיו ואומר אותם מילים ממש מתוך פרספקטיבה של שומע שניזון בעיקר משמועות שמגיעות לכלי התקשורת ומדווחות על מה שמתגלה במחנות שנכבשו על ידי כוחות הברית.

אלא שבכל זאת קיים הבדל בין הדברים בעוד שהרבי מפיאסצ'נא מדגיש בדבריו את הפן של המיתות המשונות מדגיש הרבי מסלונים את הפן של חוסר הפשר. הבדל זה נעוץ אולי בכך שכל דרשותיו של הרבי מפיאסצ'נא עוסקות כולן בשאלת פשרן של הייסורים ובהערתו זו הוא מתייחס בדווקא לצרות הגוף שאף הן לא היו כמותן בדברי ימי ישראל. בעוד שהרבי מסלונים נושא את אחת מדרשותיו הראשונות בנושא ובוחר לדון בחלק הכואב והמייסר שנותר גם אחרי צרות הגוף ואחר כליונו. צרת הנפש... חוסר הפשר. אכן חורבן הבית על כל מוראותיו לא היה חסר פשר הנביאים נבאו בשם ה' ואמרו לעם ולמלכיו על מה ולמה באה הרעה הזאת.

ושנים לפני כן עמדו ונבאו שבוא יבוא החורבן. אך עתה טוען הרבי מסלונים "עתה אין נביא ואין איש יודע על מה? על מה יצא הקצף ולמה נתפסו בו צדיקים כרשעים ועוללים שלא טעמו טעם חטא"³⁵?

את התשובה לכך לא נדע אומר הרבי מסלונים. כי אין אדם גדול שיוכל להסביר את הפשר (ומביא כדוגמא לכך את דברי חז"ל על פטירת יעקב אבינו שמאז נסתמו עיניהם וליבם של ישראל כיוון שלא היה עימהם יעקב שיסביר את פשר צרות גלות מצרים) כך העדר נבואה

³³ שם, שם.

³⁴ דברים משותפים לא מעטים יש בין הרבי מפיאסצ'נא לבין הרבי מסלונים, בראש מעייניהם עמד נושא החינוך, שניהם כיהנו כראשי ישיבה וישיבתם הייתה מפעל חייהם המרכזי, שניהם ניהנו בלשון סופרים, שניהם העשירו את העולם התורני בכתבי הגות ומחשבה שהתקבלו בכל שכבות הציבור ולא רק בקרב חסידהם (אצל הרבי מפיאסצ'נא, חובת התלמידים ואצל הרבי מסלונים הנתיבות שלום) שניהם עסקו רבות בנושא השואה ובשאלות ההשקפתיות שהוא מזמן לפתחי המאמין, הבדל אחד מרכזי היה ביניהם, בעוד שהרבי מפיאסצ'נא חווה את מוראות השואה על בשרו ולא שרד, הרבי מסלונים הקדי ועלה לארץ ב 1936 והתמודדותו הייתה התמודדות רוחנית עם אבידת ישראל, רבותיו, קהילתו ובית אביו.
³⁵

מונע מאתנו להבין את פשר השואה ולא נותר לנו אלא לנהוג כרעיו של איוב שבאו לנחמו אך למעשה "וישבו אתו שבעת ימים ושבעת לילות ואין דבר דבר כי גדל הכאב..."³⁶ ביטוי דומה לדברים אלו מצאנו שוב בדברי הרבי מפיאסצ'נא:

"כי ישנן ייסורים שהם בגדר משפטים שמבינים אותן ואת תכליתן והתועלת שמהן. וישנן ייסורים חוקים, שאין מבינים את תכליתן, ואדרבה אנו רואים את ההפך כנ"ל."³⁷ (בדברו על ההפך מתכוון הרבי למה שאומר כמה שורות לפני כן שלא רק שאין פשר לצרות אלא שאנו רואים בעליל שהם מעקרות כל קדוש וגורמות לביטול תורה ומצוות. ואז כפליים מתחזקת השאלה למה? ומה תכליתם?)

הוא מתרץ זאת כך: יש ייסורים שפשרם גלוי לעין והם דומים למצוות שאנו מבינים את טעמם בשכלנו ולפיכך יכול האדם לשאת את משאם. אך יש ייסורים שהם בבחינת חוק שהוא חסר פשר ואז חייב האדם לשאתם בכוח האמונה גם בלא שידע את פשרם וזהו צער על צער. "אבל לכל חוקה [מצוות חוקיות-ללא טעם] צריכים התגברות אמונה. החוקה היא בלא שכל וגם האמונה היא למעלה מהשכל לכן כשמקשרים עצמנו באמונה שלמה בה' למעלה מן השכל אז גם הצרות החוקיות נמתקות."³⁸

הרבי מסלונים אומר כי הנביאים בארו לעם על מה ולמה באו הצרות, הכינו אותם על מה שעתיד לקרות ואפילו ניבאו גם על הנחמה העתידה לבוא לאחר החורבן. ובימים שריח שריפת בית ה' נישא באוויר אמר נביאו: "נחמו נחמו עמי."

ואנו מי ינחם לנו? שואל הרבי מסלונים... "נתאספנו גם יחד שארית פלטתנו מזועזעים המומים רצוצים ושבורים מגודל שבר בת עמי להתחזק ולנחם איש את רעהו אשר השאיר ה' לפליטה, לשקם את הריסותנו ולחזק את חבורתנו הקדושה להמשיך שושלתא דדהבא [שושלת הזהב] מדור דור."³⁹ ומי ינחם לנו שעה שכולנו אבלים ואין אדם שאינו אבל? ולכן גם אין מנחמים! מצטט הרבי מסלונים את נבואת יחזקאל שהתרחשה בנסיבות דומות: "בן אדם, הנני לוקח ממך את מחמד עיניך במגיפה ולא תספוד ולא תבכה ולא תבוא דמעתיך..."⁴⁰ "הנני לוקח עינכם.. ולא תעשו אבלות..." מפרש רש"י על אתר לא תעשו אבלות על זה, בשביל שאין מנחמים שכולכם אבלים. אומר הרבי כזהו מצבנו, אין הספד ראוי, אין בכי שיכול לבטא ואין אפשרות לנחם... וגם מאתנו נתעלם הפשר... לא נאמרה נבואה שתכין אותנו לימי הרעה ואין איש שיכול לנחם כי כולם בחזקת אבלים...

"וכל זה קרה לנו" אומר הרבי ומוסיף פרוש מקורי נוסף: "אין אבלות משום שאין אבלות מתאימה לחורבן הנורא הזה."⁴¹ במאמרו "שתוק כך עלה במחשבה לפני" מביא את אותו נימוק וכך אומר: חורבן הבית שהתרחש בגלל חטאים מתאים לו שיקבע בעבורו יום אבל. אבל כאן שהיה זה גזר דין למעלה מכל מושג אנושי, הרי שהמצווה היא "שתוק ואל תשאל

³⁶ איוב א, יג.

³⁷ שפירא הרב קלונימוס קלמיש, **אש קודש**, ועד חסידי פיאסצ'נא, ירושלים, תש"ך, עמ' פד.

³⁸ שם, עמ' פה.

³⁹ ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרוגה עליך**, מאמר: והיתה עת צרה ליעקב אשר לא נהייתה מהיות גוי, מכון אמונה

ודעת, ירושלים תשמ"ח.

⁴⁰ יחזקאל כד', טז.

⁴¹ שם, מאמר: **זכרון קדוש בסוד קדושים**, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשמ"ח.

שאלות. ואל תהרהר אחרי... " אי לכך נותר לנו לדום כאהרון בשעה שנתבשר שמתו שני בניו נדב ואביהוא. שתיקה זו היא בבחינת "המשכיל בעת ההיא ידום"⁴² אין זו שיקה של הסכמה בלבד, ודאי לא שתיקה של מוחאה, אלא שתיקה שנובעת מההכרה שאי אפשר להבין את הגזרה אך אפשר גם אפשר לקבלה כיוון שהיא יצאה מאת ה'. שתיקה זו היא ביטוי הולם לצער שאי אפשר להכילו. מעלתה של דומיה זו מותנית בכך שהיא נובעת מעומק מחשבתו של המשכיל לכן "יהיו נא אפוא דברינו הבאים אומר הרבי כחומר למחשבה של הדומיה הזאת. אם נבצר מאתנו להשקיף באור אמת במקום שאין מוחו ולבו של בשר ודם מסוגל להגיע, אם לא נוכל להציף באספקלריה המאירה בעניינים שהם כולם כבשני דרחמנא, הרי שלפחות נשמר ונזהר מלהציף באספקלריה שמקטינה ומצמצמת עניינים אלו העומדים ברומו של עולם."⁴³ ומביא עוד רמז מן הפסוק "המשכיל בעת ההיא ידום" שהוא ידום כיוון שאינו יכול להתחזק ולחזק. עניין הדממה כה מרכזי בתפישת הרבי עד שהוא אומר כי "מרבית הספרים והסופרים שכתבו על נושא זה החטיאו את המטרה ולא נגעו אפילו באפס קצהו."⁴⁴ כלומר בין הרצון לתעד ולהנציח ובין אי היכולת לבטא את שהתרחש שם באמת, מעדיף הרבי את הדומיה שנובעת מעומק המחשבה וההכרה שאי אפשר לבטא את גודל הכאב על פני הכתיבה והדבור שמצמצמים את הזוועות בשל העדר יכולת ביטוי הולמת.

מן הדומיה הזו מוכרחה לעלות זעקה, סובר הרבי, זעקה חסרת מילים שמבטא כאב חסר מילים. הוא מבאר את דבריו בעזרת דוגמא מדוד המלך שעה ביכה את שאול ויהונתן בנו. את שאול דוד הצליח להספיד אך כשהגיע ליהונתן שם זעק "צר לי עליך אחי יהונתן כי נעמת לי מאוד."⁴⁵ כך ביחס להרוגי השואה אומר הרבי.

"אין מילים להספיד ורק לצעוק מר לנו עליכם אחים קדושים."⁴⁶

"בבואנו להתעמק ולהרהר בכל הנוגע להשמדה הנאצית, אין אנו מוצאים שום ביטוי והגדרה הולמת למציאות זו, האימה מכל איום. ההיקף והעומק של הטרגדיה הנוראה הם מעבר לכל דמיון ומחשבה אנושית. כל התיאורים המזעזעים והשחורים מני שחור מחווירים למול המציאות האכזרית כשהיא לעצמה... כל מה שהתרחש בשואה הוא עניין שלמעלה מכל מציאות מיום ברוא אלוקים בצלמו."⁴⁷

⁴² עמוס ה', יג.

⁴³ ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרוגה עליך**, מאמר: זכרון קדוש בסוד קדושים, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

⁴⁴ שם, במאמר: והיתה עת צרה ליעקב אשר לא נהיתה מגוי, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

⁴⁵ שמואל ב', א כו.

⁴⁶ שם, שם.

⁴⁷ שם, מאמר: **זכרון קדוש בסוד קדושים**, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

בציטוט הנ"ל מוסיף הרבי היבט נוסף והוא כי השואה חרגה מן המציאות שאנו מכירים מאז ברוא אלוקים שמים וארץ. רעיון זה בא לידי ביטוי בחלק ניכר ממאמריו כאשר הרבי מנסה בכל זאת להתמודד עם השאלה העולה של "זו תורה וזו שכרה?"⁴⁸ הרבי דן בנושא זה מכמה היבטים. ההיבט הראשון מתייחס לקב"ה. ההיבט השני הוא ההיבט ההיסטורי וההיבט השלישי הוא ההיבט של היהודי המאמין

מבחינת הקב"ה השואה היא סוד מסודות הבריאה. "יש עניינים בסודות הבריאה אשר נכחם עומד אדם בשכלו הזעוררי תוהה ומשתומם, אפסו כל מושגיו."⁴⁸ אין התפיסה האנושית בכליה האנושיים יכולה להכיל את המשמעויות והסיבות האלוקות שהן בשורש הענין של השמדה וחורבן. הללו מושתתים על יסודות שהם מחוץ להגיון האנושי ולכן אי אפשר להכילו בכלים אנושיים.

מבחינת ההיסטוריה אומר הרבי הרי שגם כיום עשרים וחמש שנה אחרי (התאריך שבו אמר את הדברים הוא 1970) עדיין מתחבטים ההיסטוריונים בהבנת האירועים כולם:

גם חוקרי השואה למיניהם נלאו למצוא פתרון לחידת חידותיה ולקרב אל השכל כמה וכמה עניינים סתומים הקשורים בהשמדת בית ישראל באירופה, דבריהם בנושא זה אין בהם ממש. ההיגיון הטבעי אינו יודע להסביר בשום פנים את פשר הצלחותיו של אותו צר ואויב היטלר ימ"ש גדול הרשעים בתולדות האנושות, את עלייתו...⁴⁹

הרבי מונה עוד כמה מן הסוגיות שההיסטוריונים עדיין לא הטיבו להסבירן, כמו את השתיקה שבהסכמה של העולם כולו שידע ובחר להחריש: "איך זה נרצחו ונשרפו מליוני יהודים לעין השמש וכל האומות שהיה בכוחן למנוע הרג זה כידוע לכל מי שהעניינים האלו נהירין לו – לא נקפו אצבע להגיד למשחית הרף."⁵⁰ [ההדגשות שלי ל.פ.] גם התרדמה של העולם היהודי שלא זעק את זעקת הנשחטים נכללת אצל הרבי בכלל התופעות שאין להן הסבר הגיוני: "להרדים גם את העולם היהודי בכל פזוריו, שלא תבקע מפיו הזעקה גדולה ומרה שתזעזע כל יושבי תבל, ולא נתקיימה בו עצת הצלה..."⁵¹ [ההדגשות שלי ל.פ.]

⁴⁸ שם, שם.
⁴⁹ ברזובסקי, הרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר: זכרון קדוש בסוד קדושים, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.
⁵⁰ שם, שם.
⁵¹ שם, שם.

הרבי מסכם את הנושא במילים: "אמנם לכל שאלה לחוד, לכל פרט ומקרה בפני עצמו יש תירוצים והסברים לרוב, אף כי בסופו של דבר אין הם מתקבלים על הדעת והחידות מוסיפות להישאר באין פענח."

דברים אלו היו יפים עשרים וחמש שנה אחר השואה. ויפים גם עתה שישים שנה אחרי כאשר נפתחו ארכיונים ונתגלו מסמכים ונצברו עדויות ועדיין אין תשובות מוחלטות לשאלות היסטוריות כבדות משקל אלה.

אשר להיבט של היהודי המאמין אומר הרבי אכן השאלות-שאלות. והסודות – סודות, ואף על פי כן ואולי אפילו לכן האירועים עצמם מוכיחים כי היה זהו רצון ההשגחה.

אך כדי שלא יפרשו את דבריו כאילו הייתה זו גזרה דטרמניסטית שנכפתה על העולם מגבוה ואשר השותפים להתהוותה היו לכל היותר מריונטות בידיו של האלוקים מביא הרבי מסלונים את הדברים הבאים בשם הרבי מקוזניץ בהגהותיו לספר באר הגולה של מהר"ל מפראג.⁵²

כי מששת ימי בראשית ועד עתה אין שום התחדשות לפניו רק בטרם כל נברא צפה והביט עד אחרית ותכלית עולמו בכל אשר יעבור מהמקרים והפגעים וסידר הכל בלוח וסדר זמנים, כל אשר יהיה תחת השמים... ועוד ברא הקב"ה כוח והנהגה פנימית בתוך הנהגה הטבעית המסודרת כאשר יהיה אופן בתוך אופן, פירוש: כאשר יאבו בני ישראל וישמעו בקול ה' לשמור תורתו ומצוותיו אז יתהלכו המערכות לפי עבודתם... רק שהעריך והעמיד המשקל בבחירת בני אדם למשל אם עמד אדם הראשון בניסיון ולא אכל מעץ הדעת כי אז היה תיקון כל עולמות ולא נצטרך לכל הגלויות וכל הפגעים שעברו על ראשנו...⁵³

כלומר הקב"ה קבע כבר בבריאת העולם את האירועים כולם וסידר אותם באופן שיראו כלפי חוץ כמשתלשלים מאירועים טבעיים, אך באמת קביעת האירועים היא אינה שרירותית כי אם באופן של אופציות. כתוצאה מחטא אדם הראשון נגררה אופציה מסוימת לעולם, לולא החטא הייתה נגררת אופציה אחרת, וכן הדבר בכל דור. אם ננהג כך תתרחש אופציה א' אם ננהג ההפך תתרחש אופציה ב' וכן הלאה. האופציות קבועות מראש אך האדם בוחר מי מהן תחול בהתאם למעשיו. כך בעצם באה לידי ביטוי מן הצד האחד הבחירה של האדם. כיוון שהוא במעשיו גורם לאופציה המסוימת לחול. בעוד שמנגד קיימת הקביעה האלוקית מששת ימי בראשית. שהיא בסוד קיומו של עולם. משום

⁵² עיין שם, מהר"ל מפראג, באר הגולה, הבאר הרביעי, (על הנאמר בפרק הרואה - ברכות נט) לונדון, ניסן תשכ"ד. וכן שם, בפירוש על ג' מאמרי המהר"ל מאת הר"ר ישראל מקאזניץ עמ' קנד.
⁵³ ברזובסקי ההרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר: זכרון קדוש בסוד קדושים, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

כך שעה שמלאכי השרת שאלו את הקב"ה זו תורה וזו שכרה?⁵⁴ ענה ה': כך עלתה במחשבה לפני ואם אינכם מקבלים את הדין אחזיר את העולם כולו לתוהו. לא היה זה איום, כי אם תיאור מצב! הנסיבות שהביאו לאופציה זו לחול כרוכות בקיומו של עולם ולכן אם אבטל חלק ממנה (את החלק של עשרה הרוגי מלכות) לא יהיה לעולם קיום, כך ממש. במסגרת זו.

כדי להבהיר את העניין יותר אביא בהקשר לכך את התשובה שנתן הקב"ה לאיוב [שנראית לכאורה כמי שאינה משיבה על שאלותיו של איוב] הוא שאל מה פשעי ומה חטאתי? "פשעי וחטאתי הודיעני"⁵⁵

והקב"ה משיב לו בשאלה: "איפה היית ביוסדי ארץ... מי שם ממדיה כי תדע?... המימך ציוות בוקר?... הבאת עד נבכי ים?... הנגלו לך שערי מות?...⁵⁶ וכן הלאה והלאה הקב"ה שואלו גם כך וגם אחרת האם סודות הקיום ברורים לך? האם היית שותף למעשה בראשית?

והשאלה הנשאלת היא איך זה עונה לאיוב על שאלתו?

אלא שזאת היא התשובה. כיוון שלא היית שותף למעשה בראשית לא תוכל להשיג בהבנתך את הגורמים והסיבות למצבך.

נראה כי השאלה אצל איוב עוד מתעצמת, שהרי הכתוב מתאר לכאורה את השטן שבא משוט בארץ וה' שואלו אם ראה את עבדו איוב והשטן מקטרג עליו ואומר "החנים ירא איוב אלוקים?"⁵⁷ נתת לו הכל. אך נראה אם תקח לו את כל הטובה נראה "אם לא על פניך יברכך."⁵⁸ מדוע הקב"ה לא מגלה זאת לאיוב כאשר הוא מבקש "פשעי וחטאתי הודיעני"? מכאן שאף עניין זה של השטן היה לכל היותר **עילה**. אך לא הסיבה האמיתית, זו הנטועה בסודות הבריאה.

אכן עפ"י דברי המהר"ל וההגהה הנ"ל, כאשר אירועים שיוורדים לעולם מתגלים בצורה חריגה, [לא טבעית, לא הגיונית], אות כי אותם אירועים נכרכו בסודות של ששת ימי בראשית ושהאדם כפרט וככלל גורם להם לחול על ידי מעשיו מבלי שהוא יוכל להבין את ההקשר. [אפילו לא כשהקב"ה מדבר עמו כמו עם איוב... ללמדנו עד כמה עמקו ורחקו מחשבותיו יתברך ממחשבותינו].

דברים עמוקים אלו מבטאים את מה שאמר הרבי מסלונים כהקדמה לציטוט ההגהה של הרבי מקוזניץ: **"כל כך נשגב הוא העניין הזה, עד כי אין ספק שאינו בתחום יכולת תפיסתו השכלית של ילוד אישה. אך כמציץ מבין החרכים, מבין השיטין של דברי ראשונים כמלאכים אשר ראו כל דבר באספקלריא המאירה.**" [ההדגשה שלי ל.פ.]

דברים אלו בבחינת הצצה מבין החרכים כדי לקרב אל הלב את התשובה וכדי לדעת שהתשובה כולה עוד חתומה בפנינו.

⁵⁴ ברכות סא, עמוד ב'.

⁵⁵ איוב יג, כג.

⁵⁶ איוב לח, ד-ט

⁵⁷ שם א, י.

⁵⁸ שם שם, יב.

לאור כל זאת חותם הרבי את הבאור הנ"ל בדברים ברורים ומוצקים :
"חלילה לנו להרהר על מה עשה ה' ככה לדור הזה, מה חורי האף הגדול הזה, כי אין אתנו יודע עד מה ועלינו רק להאמין כי כך עלה במחשבתו הקדומה של רבון כל העולמים, לעילא ולעילא מכל השגותיו של בן תמותה, 'ואת חקר אלוק לא תמצא'..." [ההדגשה שלי ל.פ.]

הרגילים במחשבת חז"ל ובדרכי התמודדותם עם שאלות הלקוחות מכבשנו של ריבונו של עולם. מבינים את נחיצותה של הסייפא הנ"ל שבאה לומר בין אם הבנתי ובין אם לאו, הריני מקבל את דרכו של האלוקים מבלי שאהרהר אחריו ואחר מידותיו (לא כל שכן שחלילה לי מלחלוק עליהם.) כי עמקו מחשבותיו ממחשבותי.

אך למען מי שלא מורגלים בדרכי חשיבה אלו מוקדשות השורות הבאות :
על פי רוב רווחת הטענה כי ליהודי המאמין אסור לעסוק בשאלות מעין אלו, עליו להאמין בבוראו בעיניים עצומות ולכן עצם הדיון בשאלות של שכר ועונש או של זו תורה וזו שכרה?! נתפס כבלתי לגיטימי. ואילו באורים מעמיקים כמו זה שהוזכר לעיל נתפסים כתשובה לא תשובה - במקרה הטוב וכהתחמקות - במקרה הרע.

אך האמת הפוכה היא. הדיון בשאלות הוא לגיטימי ומי שמעלה אותם בתורה זה אברהם אבינו ומשה רבנו וירמיהו מעלה אותם בנביאים, דוד ואיוב עוסקים בהם בכתובים והמלאכים בדברי המדרש.⁵⁹ [ועוד...] חז"ל והמפרשים דנים בהם לעומק ולפני ולפנים. ואילו בתשובות האדם צריך לנהוג משנה זהירות בהגיעו למעמקים ששכלו אינו משיג. ואחרי הכל על האדם המאמין א. לכופף ראשו בהכנעה לפני ריבונו של עולם מתוך מודעות שאם לא השכלתי להבין הכל זה רק בשל קוצר השגתי ועומק המושג. ב. אמונתי אינה מותנית בהבנתי את האלוקים ואת דרכיו. כששני התנאים הללו קיימים יכול הדיון לנקוב מוסדי ארץ וכשהללו לא קיימים הרי שזו אפיקורסות. ולכן בסיכומו של הדיון שב הרבי מסלונים ומבהיר כי לאור כל אלה חלילה לנו להרהר על מה עשה ה' ככה לדור הזה וכ"ו. במאמר חדש שנוסף במהדורה המורחבת, מדבר הרבי על "שתוק כך עלה במחשב לפני" המושג שתוק, בא לציין את האופן שהקב"ה חפץ שנקבל את הגזרה בשתיקה שאין אחריה הרהור.⁶⁰ והשתיקה מתבטאת גם בכך שלא נקבע יום מיוחד כיום אבל על חורבן זה. "שכך הנהיגה ההשגחה העליונה שלא היה בכלל מי שיכול לקבוע יום אבל. וזה אות וסימן שכך שכך הוא רצון העליון שיהיה בבחינת 'שתוק'".⁶¹

⁵⁹ אברהם, "האף תספה צדיק עם רשע?... השופט כל הארץ לא יעשה משפט?" (בראשית יח, כד-כו) משה, "למה הרעות לעם הזה ולמה זה שלחתיני?" (שמות ה, כב) דוד המלך, "רשעים השיגו חיל אך ריק זיכתי לבבי..." (תהילים עג', יג) וכן "למה אלוקים זנת לנצח יעשן אפך בצאן מרעיתך?" (תהילים עד א) ירמיהו, צדיק אתה ה' כי אריב אליך אך משפטים אדבר אותך מדוע דרך רשעים צלחה?" (ירמיהו יב, א) איוב-כל הספר עוסק בשאלה זו, והמלאכים, ברכות דף ס': מנחות דף כט :
⁶⁰ הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרואה עליך**, שתוק כך עלה במחשב לפני, בהוצאת בית אברהם סלונים, מהדורה מורחבת, ירושלים, תשס"ה, עמ' לב.
⁶¹ שם, שם.

כשם שעצם מהות ההשמדה הזאת כל כמה שמתעמקים בה עדיין אפופה היא מסתורין כללי. ובשום פנים אין להבין ולקרב אל התפיסה האנושית כיצד בכל זאת אירעה טרגדיה איומה כזו, כך גם אין להבין פשר תעלומה אחרת המעיקה על כל לב חושב ומרגיש. ובייחוד לאלו שעולמם חשך בעדם ואיבדו בשואה את כל היקר והקדוש להם: לא זו בלבד שלא נותר מהקדושים היי"ד שום זכר ואפילו לקבר ישראל לא זכו. אין שום מצבת אבן המעידה על קיומם בעבר. ומהם שקברי האחים הגדולים שהוטמנו בהם נחרשו והפכו לשטחי בתים או לשדות שעשועים, ורובם נשרפו ודשן אפרם הושלך המימה או פוזר לכל רוח, לא די בכך אלא שגם אחר השואה לא הונח מותם וזכרם עד סוף כל הדורות⁶²

וכאן מתנה הרבי את כאבו על כי לא נקבע יום במספד ונהי, כדרך שהתקינו גדולי ישראל אחרי גזרות ת"ח ות"ט, "אם כי באופן יחסי היו אז מימדי האסון קטנים במידה רבה" ובכל זאת תקנו את יום כ' בסיון לצום ולאמירת סליחות, לפחות היו מחברים קינות כדרך שחברו קינות על גזרות ימי הביניים ומסעי הצלב, על קהילות מגנצא ורמיזא אושפירא או על עשרה הרוגי מלכות וצרפו אותם לקינות שאומר כל יהודי בתשעה באב, בשעה שהוא יושב על הארץ וקונן על צרות החורבן. "וכה נשאר זכרונו חי וקיים בעם, נשתנו אפוא גזרות השואה מכל גזרה והלא בלי ספק היה מן הראוי לתקן אחריהם יום תענית.⁶³

כלומר התעלומה כפולה ומכופלת לא רק שקשה להכיל את גודל הטרגדיה אפילו קבר-אין! קינות-אין, יום תענית אין. כל הדברים הללו היו קיימים בחורבנות קודמים ואף פחות גרועים. תעלומה זו כלשונו של הרבי מעידה אף היא כקודמתה על רצון ה' כי גם זה זכר, צום ומספד, לא יהיה אחר החורבן הנורא הזה. דווקא מפני שהוא הקשה בחורבנות וככה לא נבראו המילים והקינות שיוכלו לבטאו.⁶⁴

הרבי מביא את המספד והנהי שביטא ירמיהו בקוננו על המקדש "מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה את חללי בת עמי"⁶⁵ ואומר הרי שגם קינה זו נדרשה לבריאה מיוחדת לדמעה שתיווצר ממקור דמעה אחר, כדי לבכות את חללי בת עמי. ואם כך היה אז ודאי שאחרי החורבן שהביאה השואה נזקקים למקור דמעה אחר... כי אם אז לא היה בכוחה של דמעת בשר ודם להכיל את גודל הכאב, "עוד לא נבראה הדמעה הזאת" אומר הרבי.

⁶² הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, על ההשמדה והחורבן מתוך בסוד קדושים, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, מהדורה מורחבת, תשס"ה, עמ' יד.

⁶³ הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, זכרון קדוש בסוד קדושים, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח. מן הראוי לציין כי היו גדולים שחברו קינות כהרה"ג וואזנר וגדולים אחרים, ובקשו להנהיג שיקראום אחר קינות ט' באב, אך בפועל קינות אלו לא נאמרות ברב קהילות ישראל.

⁶⁴ אמנם הרבנות הראשית קבעה את יום עשרה בטבת כיום הקדיש הכללי. אך משמע מדברי הרבי שלא נקבע יום אבל של ממש כאותו יום של כ' בסיון. יום ייחודי, שיוקדש אך ורק לציין את החורבן הזה באבל, מספד וקינות. כן סיפר חתנו הרה"ג ר' שלמה וינברג שליט"א למחברת כי הרבי ניסה להפוך את יום היארציית של האדמו"ר הרב שלמה דוד הי"ד ליום זכרון כללי לכל קהילת סלונים ואף זה לא הצליח, כלומר המציאות מורה שמא שנעשה לא מספיק ומה שצריך היה להיעשות לא נעשה וזה וגם זה מורה כי מאת ה' יצא הדבר.
⁶⁵ ירמיהו ח', כג.

קל וחומר שלא נוצרה הדמעה שתבטא את הגדול שבחורבנות. יתכן כי לכן נותר הוא בלא יום נהי ומספד.

"בסוד קדושים" קורא הרבי למאמרו זה שעוסק בשלוש סודות.

סודות הבריאה, סוד השואה, וסוד אי קביעת יום אבל לזכרה. שלושת הסודות כרוכים זה בזה והם ביטוי לרצון ה' שנשגב מבינתנו. התגובה ההולמת מפגש של המאמין עם רצון אלוקים זה היא אותה דומיה של "וידום אהרון" דומיה שנובעת מעומק הכאב שנובע מעומק הטרגדיה אך ניזון בה בעת מעומק ההכרה כי זהו רצון ה'.

אותה דומיה ראויה להיות התגובה אחר השואה וכל דבריו של הרבי לא נועדו אלא לשמש חומר למחשבה בעת הדומיה. (כמובא בראשית דבריו).

השכיל לתמצת רעיון זה חתנו של הרבי הרה"ג הר' וינברג שליט"א בשלוש מילים: "הלם, עלם, אלם" ההלם של השואה עלום הוא ונגרם מהעלם-מהסתר פנים והתגובה הראויה שלנו היא אלם!

פרק ג: זכור ושמור

על חובת הזכרון ועל שמירת אוצרות הרוח שהיו ואינם.

נושא מרכזי נוסף נידון במאמרי הרבי מסלונים והוא החובה שלנו כלפי הנרצחים. הרבי אשר מדבר על כי לא נבראה הדמעה שתבטא את גודל הצער והכאב ועל כך שאין ביטוי מילולי שיהלום את האסון הגדול, את נוראות הטרגדיה בשחיטת רוב האומה.⁶⁶ מדבר במקביל על החובה לדעת את גודל האבדה שאבדנו.

"לדעת את אשר עשה לך, מה שאיבדנו אנו. כאשר ניתקה בדורנו חוליה שלמה משלשלת הדורות, דור שלם אבד, ודור גדול מאוד באופן מיוחד, עם אנשים גדולים וענקי רוח... משמעות הזכירה היא גם במובן של למידה לילך בעקבותיהם וללמוד דרכיהם."⁶⁷

ועוד אומר הרבי מחובתנו לזעוק לכל הנותרים בכל מקומותיהם: "עמדו כצור חלמיש והתחזקו באמונת אומן, באמונת ה' כי יש דין ויש דיין... ועלינו לדעת את גודל האחריות להקים את דור העתיד אל דמי לנו. עלינו להתאחד ולהתלכד ביתר שאת למען לשים לנו שם ושארית בארץ."⁶⁸

הנקודות הללו הכוללות את חובת הזכירה, לצד החובה לשמר את אותה הרוח שאבדה, כשבתוּך קיימת הפנייה אל שארית הפליטה לחזק את אמונתה, מהדהדות שוב ושוב במאמרי הרבי.

"הזכירה" נזכרת בדבריו כחוב מצפוני המוטל על כל יהודי, החובה להעלות את זכר הימים ההם ורשמייהם, כאשר היהדות התורה והחסידות היו בשיא תפארתם. את זה נספר לדורות שיבואו אומר הרבי, "נספר להם על ענקי הרוח ארזי הלבנון ואדירי התורה שהאירו את שמי עמינו."⁶⁹

הזכירה של קדושי השואה, אינה נר זיכרון שנועד לשמש תזכורת לחי על המת שהיה. הרבי טוען כי זכירה זו דומה במהותה לזיכרון ירושלים, אותו זיכרון הגורם לנו להעלות את ירושלים על ראש שמחתנו. להזכיר את בנייתה בתפילותינו, אותו זיכרון המנתב את

⁶⁶ ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרואה עליך**, מאמר והיתה עת צרה ליעקב אשר לא נהייתה מגוי, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח. מאמר זה נאמר באייר תש"ה כאשר עדיין לא ידעו מה עלה בגורלו של הרבי ושאר חסידיו.

⁶⁷ ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרואה עליך**, מאמר זכור את אשר עשה לך עמלק, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח. מובן שהרבי מתייחס בדבריו הבאים ליהודים ששמרו את היהדות בכל כוחם ורוחם ולא לאלה שאיבדו את אמונתם לפני השואה או במהלכה ואף על פי כן הוא מדבר באופן כוללני על הדור כולו. [אולי מכיוון שזכו כולם למות על קידוש ה' ככלל, נכללים הם במעלתם של המעולים שבהם... כפי שהרבי מבאר ביחס לסוגיית קידוש ה' בהמשך.] ראה בדבריו המצוטטים בסוף עמ' 25 ובעמ' 26 ובמיוחד בפרק ה'.

⁶⁸ שם, שם.

⁶⁹ שם, מאמר אלה אזכרה, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

געגענינו לימי המקדש וקודשיו. כך ממש צריך להיות זיכרון הקדושים ההם, זיכרון מנחה ומלווה, זיכרון שמעורר את השאיפה להדמות להם ולמעשיהם זיכרון שמעורר את התקווה להחיות את הרוח היהודית שאפיינה את חייהם בטרם חורבן. "אם לא היה לאל ידינו להציל את גופם של הקדושים, הרי מחובתנו כי לפחות נציל את רוחם."⁷⁰ [ההדגשה שלי, ל.פ.]

כאשר זוכרים כך, הזיכרון מהווה כוח מחבר, כוח מלחים. השלשלת נקטעה, החוליות נתפזרו... "הבעיה הקשה של הדור שלאחר השואה היא כיצד לרתק את השלשלת אחרי שגידע בחורי אף קרן ישראל והושמד מעל פני האדמה דור שלם."⁷¹ [ההדגשה שלי, ל.פ.]
איך אפשר? שואל הרבי? איך אפשר להחיות את אותה רוח את "אותה אורה טהורה מזוככת שריחפה אז, את אצילות דקדושה ואת העדינות שהתבטאה בחיים של תורה על כל צעד ושעל, את תפארת המידות ואת הוד ההווי בכללו, כפי שזכו להם בני הדור הקודם."⁷²

העצה לכך היא אם שארית הפליטה, אותם האודים המוצלים, שזכו עוד לראות את האור, ישמשו כצינור להמשיך ולמסור את האורות שהבהבו בדורות הקודמים.⁷³
בהקשר זה אומר הרבי אמירה מרחיקת ראות שאפילו אם נתחיל לצעוד בשבילים חדשים שיהיה כולם על טהרת הקודש. "הלא תעדר מהן האצילות דקדושה של המשך הדורות."⁷⁴
הכאב שמעיק על לבו של הרבי ושהביא אותו לכתוב מאמריו נובע מהתחושה שהשכחה והטשטוש משתלטים בכל. זכרו של האור דועך והולך: "הרגשה מעיקה זו היא שדרבנה אותנו להקדיש מלין על רקע זה בסיום ספר זה בפרקים המיוחדים לסיום התקופה."⁷⁵
במאמרו "אלה אזכרה" מונה הרבי את מעלות הדור שהיה ואיננו עוד "עיקר דרגתם של בני אותו דור דעה התבטא בכך, שהיו יהודים בכל מהותם."

בהמשך מבאר את כוונתו באומרו כי יש הנחשבים ליהודים כיוון שנולדו להורים יהודים, לעומתם יש יהודים שמתנהגים בכל סדרי חייהם כיהודים ויש יהודים שכל מציאותם ומהותם יהודית בבחינת "איש יהודי היה" שנאמר על מרדכי היהודי שכל דמותו ואישיותו אמרה "יהודי אני!" כך היו קדושי השואה, אומר הרבי, יהודים "טבעיים" שכל טבעם הוא יהודי. ומכיוון שכך תפילותיהם, מידותיהם ומעשיהם הטובים כולם היו טבעיים ללא

⁷⁰ הרב שלום נח, ההרוגה עליך, אלה אזכרה, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשס"ה, עמ' כא.

⁷¹ שם, שם.

⁷² שם, שם.

⁷³ שם, שם. ואכן הרבי בעצמו כותב קונטרס בשם סיום התקופה מצרפו כנספח לספרו זיכרון קדוש. בקונטרס זה משרטט הרבי בקווים מלאים את דיוקנה הרוחני של עדת סלונים למן הווסדה, מתאר את הדור האחרון במלאות מדהימה, את הדמויות, הסדרים וההנהגות שרוחו בחי" הקהילה תיאורים פיזיים מחיים את הדמויות של העיירה למן דמותו של ר' יעקב משה העיור ועד גדולי הרבנים, מתאר את ימי החול והשבת, את בעלי המלאכה ואת תלמידי החכמים, את השטיבלך ובית המדרש, תאור חי ואוטנטי כדי להנציח את זכרם ולהעביר קמעא מרוחם הייחודית.
⁷⁴ הרב שלום נח, ההרוגה עליך, אלה אזכרה, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשס"ה,

עמ' כא.

⁷⁵ שם, שם.

מלאכותיות. ולא עוד אלא שלא חשו עצמם שיש בהנהגתם משהו שראוי להערצה או לכבוד
בעיני עצמם היו פשוט יהודים ולא יותר!⁷⁶

וגם כאשר נחרצה גזרת השמד על גופותיהם ועמדו על סף המות, לא התבטאה עיקר מלחמתם
הנגדית בהכרזת מרידה ארצית בשלטון הארור של הנאצים ימ"ש מכיוון שלא בזה הם ראו את
נצחונם אחרי שהרגישו שגזרה היא מלפניו ית' ואין להרהר אחריה כי אם לקבלה באהבה... אלא
עיקר מלחמתם בכל עוז נגד רוחו של אותו צר וצורר ימ"ש שיותר משביקש להשמיד את גופו של עם
ה' הייתה עיקר מחשבתו הרעה אשר חשב על היהודים לשבור את רוחם כפי שידוע מכמה עובדות...

77

"הם" אומר הרבי דומים בעושרם הרוחני הטבעי ליהודי עשיר בעל הון. "האחרים" דומים
ליהודים שמגלגלים סכומי ענק אך כל ההון אינו שלהם אלא לקוח מהלוואות לכן כל
פשיטת רגל מאיימת עליהם בעוד שבעלי ההון הטבעי יכולים לשרוד גם במשברים. כאשר
היהודים הללו ביקשו לעבוד את ה', אומר הרבי, הם היו מחוברים אל ה' כליל וודאי
שנמנעו מעבירות אך עיקר עבודתם היה להוציא מליבם את שורשי העוון ולא את העוון
עצמו כי אותו כלל לא עשו. מעלתם הגדולה באה לידי ביטוי במלחמת הגבורה שהכריזו
כנגד כוחות האופל שהקיפום בימי השואה ואין הכוונה למלחמה פיזית.

אולי מכוון הרבי במילים ספורות אלו להתייחס לטענה שרווחה בארץ כנגד פליטי השואה,
בשנים שלפני משפט אייכמן, מדוע הלכתם כצאן לטבח?! מדוע לא מרדתם?
הרבי רואה בהליכה הדמומה למוות, קבלה של רצון ה', והבנה מעמיקה כי גבורת הרוח
שלהם היא המרידה האמיתית בנאציזם על כל סמליו וכוונותיו.
עוד מתאר הרבי את היהודים של אותו דור כי הגם שהיו מחוננים בחכמה, הייתה
תמימות עוטפת אותם, כנות וישרות הלב. את התמימות הזו שהייתה נכרת במעשיהם
היום יומיים מכנה הרבי כ"תמימות של מטה" בלשונו: "תתאה" אך היא שרוממה אותם
בשעה הקשה של הניסיונות לדרגת התמימות המושלמת שהיא התמימות העילאית.
בלשונו-"תמימות עילאה".⁷⁸

⁷⁶ מעניין כי את הרעיון הזה הוא משתית על ציטוט מספרו של הרבי מפיאסצ'נא צו זכרו שכותב שם כי לקראת יום הולדתו
הארבעים הוא מחפש לקבל על עצמו איזו קבלה. ללמוד הוא לומד. להתרחק מתאוות הוא תמיד נזהר. החליט אפוא כי
עיקר רצונו להיות יהודי אך אינו מוצא בליבו אבר אחד יהודי כפי שצריך להיות לכן החליט לגייר את אבריו....

⁷⁷ שם, שם.

⁷⁸ שם, שם, עמ' כב.

מעלתם הגדולה באה לידי ביטוי במלחמת הגבורה שהכריזו כנגד כוחות האופל שהקיפום בימי השואה ואין הכוונה למלחמה פיזית.⁷⁹ אותם קדושים אומר הרבי [עתה באופן פרטני יותר] הם אלו שהיו מיוחדים בעם.

קדושים אלו שהיו המיוחדים שבעם, בני תורה חסידים ואנשי מעשה, התרוממו לדרגה עילאה של קידוש השם, כאשר לא נאבקו למען החיים ולא פחדו מפני המות, אלא התמרדו כנגד היטלר ימ"ש במרידה רוחנית, נאמנה כי עיקר ההתמודדות בין כוחות הקדושה לבין כוחות הטומאה... לפיכך גם הלכו אל העקידה בהתרוממות רוח של גיאות ועליונות דקדושה, מבט עיניהם נשקף כדרך שבו מלך מסתכל על אוכלי אדם... והם קבלו עליהם את הדין באהבה ובריקודי ברוך אלוקינו שבראנו לכבודו... הסיפורים שבפי עדי ראייה אודות הקדושים האלו, מדהימים ממש ונשמעים כעובדות שלא מעלמא הדין, קשה להשיג כיצד יכלו להתרומם בתנאים כאלו לדרגה עילאה שכזו⁸⁰

בקטע זה הוא מבהיר מי הם מושאי שיחתו. "אלו שהיו המיוחדים שבעם. בני תורה, חסידים ואנשי מעשה." כאלה שהעדויות ספרו אודות מותם נורא ההוד, כפי שמתבטא הרבי בסוף דבריו.

לכן "גם הם הלכו אל העקידה בהתרוממות רוח של גאות ועליונות דקדושה, מבט עיניהם נשקף כדרך שבו המלך מסתכל על אוכלי אדם... ובריקודי ברוך אלוקינו שבראנו לכבודו. הסיפורים שבפי עדי ראייה אודות הקדושים האלו מדהימים ממש ונשמעים כעובדות שלא מעלמא הדין."⁸¹

הרבי מוסיף ואומר כי אותם האורות מאופל נתגלו לא רק אצל גדולי התורה והחסידות אלא אפילו אצל ילדים יהודים שהופקדו בידיים נוכריות וחיו כגויים לכל דבר "אך בעבור המלחמה בבוא אליהם שארי בשר שרידי חרב להוציאם ולהשיבם לחיק עמם. נתעורר בהם הניצוץ הקדוש שמהבהב בנשמת כל יהודי והניצוץ נהפך ללהבה לשלהבת י-ה."⁸² הנה כי כן הרבי שמייחד את רוב דבריו על אותם גבורי הרוח, ובתוכם מדבר על היהודים הפשוטים שיהדותם נבעה מתוכם בשלמות ובלי מלאכותיות חותם את דרשתו בדברו על הניצוץ היהודי ששוכן בכל יהודי אפילו בתינוק שנשבה. מגלה כי בכולם שכן ניצוץ יהודי נצחי שאורו רק גבר ועלה בחשכתם של אותם ימים.

⁷⁹ בהמשך מדבר הרבי על עדויות מפורשות שהגיעו עדיי איך אנשים בכל המצבים, התעקשו לשמור תורה ומצוות ואיך צעדו לקראת המוות בריקוד "ברוך הוא אלוקינו שבראנו לכבודו." סיפר חתנו הרה"ג הר' שלמה ויינברג שליט"א איך נהג הרבי להתחנן בפני כל ניצול שיספר לו, שיתאר בפניו, מה אמר וכיצד הגיב האדמו"ר מסלונים בגטו, במחנה, כיצד הגיב ובמה חיוזק את האנשים. כמעט כולם השיבוהו תשובה אחת "הרבי שתק" הרב שלום נח אכן הרבה להדגיש את עניין השתיקה במאמריו.

⁸⁰ הרב שלום נח, ההרוגה עליך, אלה אזכרה, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשס"ה, עמ' כג.

⁸¹ שם, שם.

⁸² שם, שם, עמ' כג.

הכוח הנצחי הזה, אומר הרבי, נרמז למשה רבנו במראה הסנה: "והנה הסנה בוער באש והסנה לא אוכל" משה מתפלא אחרי שבהשפעת המצרים אכלו בישראל מט' שערי הטומאה בכל פה, את מי ואת מה יש להציל? והקב"ה רומז לו כי הסנה בוער באש, הוא נראה אחוז לגמרי בכוח הטומאה. אך הניצוץ היהודי לא אוכל. "ותמיד ישאר חי וקיים"⁸³

בהקשר לדברים אלו מובנים יותר דבריו של הרבי בנוגע לחובתנו ביחס להרוגים כי אמנם אין ספק שכל ילד יהודי שמצילים לחיי תורה "הצלנו עולם מלא" אבל המחסור העיקרי בדורנו הוא מחסור "בגדולי תורה באנשים אשר רוח בהם ושיוכלו להאציל מרוחם על העם." אם בכל דור היה זה תפקיד ראשון במעלה, הרי שאסון ההשמדה שפקד אותנו מטיל עלינו חיוב כפול ומכופל" להצמיח מחדש את יחידי הסגולה בישראל, בהם היה הדור הקודם מבורך בשפע."⁸⁴

את המטרה הזו נצליח להשיג רק בחינוך. ועל כן יש להשקיע בחינוך הדור החדש את מיטב הכוחות, הן חינוך כל יהודי באשר הוא יהודי, והן חינוך לאותם יחידי סגולה שעתידיים להיות הרוח המוביל של הדור הבא.

פער הדורות שמקורותינו הטביעו במושג "אם ראשונים כמלאכים – אנו כבני אדם. ואם ראשונים כבני אדם – אנו כחמורים, ולא כחמורו של רבי פנחס בן יאיר"⁸⁵ מגלה שלושה סוגים של בני אדם. הסוג הראשון, אומר הרבי, הוא המלאך – זה שאין לו כלום מלבד רוחניות טהורה. השני הוא האדם – מי שמצליח למזג בין החומר לרוח, ואילו השלישי הוא החמור, שכשמו כן הוא – חומר בלבד. ולא כחמורו של רבי פנחס בן יאיר שאף על פי שהיה חמור הרי שהתמזגו בו גם כוחות רוחניים...

הרבי מבאר את דבריו בהמשך ואומר כי בני התורה והחסידים של הדור שעבר הקדישו את חייהם לרוחניות, התביישו בשאיפות גשמיות, גם בשעות של ירידה רוחנית היו הירידות מתבטאות **במעשים**. אך השאיפות תמיד נותרו **טהורות**, [ההדגשות שלי, ל.פ. כוונותיהם היו ליהנות מחיי רוח, לכן היו הם נכונים לכל קרבן אישי ולכל ויתור למען חיי התורה ולמען הזולת. לא חיפשו נוחות לא חיפשו קריירה אפילו לא רוחנית.] חיפשו להיות רוחניים... "את הרוח הזו" זועק הרבי בכתביו, "את הרוח הזו- מוכרחים להציל."

ניתן לסכם ולומר כי במעט השורות הללו נגע הרבי בשורש ההבדל שבין דורנו לבין הדורות הקודמים. הלגיטימיות של חיי הגשם, של הנוחות, של בקשת הקריירה הרוחנית ו/או שלמען דברים רוחניים אלו הדברים שהרחיקו אותנו מרחק רב מן הדור ההוא שהיה ואבד, אף אם קמו לנו אלפי בני תורה ב"ה. הרוח שאפיינה את בני התורה של פעם לא קמה במרביתם. על ציר זה נסבו כל דברי הרבי. הוא חוזר ומדגיש כי אנו חייבים להם לנרצחים להציל את הרוח ההיא ולשתול אותה ולו בקרב יחידים שישכילו להחיותה הלאה בקרבם של יחידים שינהיגו את הדורות. אם אבדה החוליה רק הרוח הזו תצליח להלחים

⁸³ הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, מאמר אלה אזכרה, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

⁸⁴ שם, שם.

⁸⁵ מסכת שבת, קיב.

את הקצוות ולאחד את החוליות שנתרו לשלשלת אחת. זהו ה"זכור" שאנו מחויבים בו על ידי "השמור" נחיה את רוחם וממילא זהו זיכרון החי והממשי ביותר.

פרק ד: מקדשי ה'

על סוגית קידוש ה' בשואה

בראש דבריו בנושא זה מציג הרבי את דברי הרמב"ם בהלכות קדוש ה'. הרמב"ם כותב במצוות קידוש ה' כי "כל בית ישראל מצוין על קידוש ה' הגדול הזה שנאמר: 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'. 'ואחר כך כותב הרמב"ם: "ואלו הן הרוגי מלכות שאין מעלה על מעלתן, ועליהם נאמר כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה, ועליהם נאמר 'אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח.⁸⁶

הרבי קובע בהתאם לכך כי: "מצות קידוש ה' היא מיסודי התורה, ומקימיה זוכים לחיים רוחניים עלאיים. עד שאין אף בריה יכולה לעמוד במחיצתם ואף גופם הגשמי הופך להיות קרבן קודש קודשים מה שאין מלאכים ושרפים זוכים לזה.⁸⁷ ועוד מוסיף ואומר כי בתורת כהנים מובא ביאור על הפסוק "ונקדשתי בתוך בני ישראל... המוציא אתכם מארץ מצרים" ולכאורה לא מובן ההקשר בין הרישא לסייפא [מה הקשר בין צווי של "ונקדשתי" ליציאת מצרים] ומתרץ הרבי שכל כולה של היציאה ממצרים הייתה על מנת שתמסרו עצמכם לקדוש שם שמים. ולכן מביא הרמב"ם [כאמור לעיל] את הפס' "אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח" כי כריתת הברית עם הקב"ה היא מחמת שהם עלי זבח שזובחים עצמם על קדושת שמו.⁸⁸

והנה ככל שפרשת ההשמדה והחורבן היא תעלומה ללא פתרון, ביותר תגדל התמיהה כאשר מתבוננים בעניין זה מבעד לאספקלריא המאירה של קידוש ה'.

שכן מן הצד האחד שש מליון יהודים השיגו את החזיון הגדול ביותר את המדרגה הגבוהה ביותר של למות על קידוש ה'. ואילו מן הצד השני מה מאוד מעיק על כל לב חושב, אשר כך נסתובב מההשגחה העליונה שלמעשה רובם של הנהרגים לא ידעו כלל מכך שהם נהרגים על קידוש ה'.⁸⁹

⁸⁶ רמב"ם, הלכות יסודי התורה, מצוות קידוש ה', פה.

⁸⁷ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר במעלות קדושים וטהורים, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

⁸⁸ שם, שם.

⁸⁹ שם, שם.

הרבי מעלה כאן קושיה לא פשוטה המתייחסת לכך שגם אם מתו על קידוש ה' בשואה הרי שרב הנהרגים לא נתנו דעתם על כך, ואפילו לא רצו בכך... כי מי בכלל נתן להם ברירה... אז מה הערך של מות שכזה??? שמא אין כאן ההחמצה הגדולה לכאורה של אדם שזוכה למות במיתה הנחשבת ביהדות למדרגה הגבוהה ביותר, אך בה בעת אינו מודע כלל לא לה ולא למעלתה. ותוהו הרבי ומוסיף "שהרי לא הייתה להם ברירה שלא ליהרג באם יהיו מוכנים לכפור [כמו בדורות קודמים] וכל מי שהה ממוצא יהודי נהרג. לרובם לא היה ישוב הדעת בשעה שנהרגו."⁹⁰

אם כך שואל הרבי איך אפשר לקרוא לזה קידוש ה'? ומביא כאן הסבר ייחודי מאוד. אותו הוא מתאר כמי שבא בגדר "הרהורי דברים למצוא האור מתוך החושך בגדר האפשר."⁹¹ בכל מצווה יש גוף ויש נשמה, אומר הרבי, גוף המצוה הוא – המעשה. ונשמת המצוה הוא הרצון שעומד מאחורי המעשה. המצוה השלמה היא כאשר הרצון והמעשה מתאחדים. יהודי המזמין את חברו לאכול אצלו, זהו מעשה, זהו גוף המצווה. לא תמיד הוא גם רוצה באמת לארח אותו ולתת לו מפתו לפעמים רצונו הוא הפוך. חסרה לו אפוא נשמת המצווה. נשמת המצווה היא כאשר אדם רוצה לתת בכל לבו לחברו (אך לעיתים אין לו מה לתת). כאשר יש ליהודי גם רצון וגם מעשה וגם מאכילו ומשקוהו הרי שזו המצווה בשלמותה.

עם ישראל כולל בתוכו אנשים שונים יש ביניהם שרוצים לקיים מצוות אך אילוצים שונים מונעים אותם מלקיימם יש אחרים שמקיימים מצוות אפילו מפני הבושה ובלא כל כוונה. ויש כאלה שלא מקיימים כלל אך כאשר מתאחדים היהודים כולם, מתחברים גופי המצווה של אלה עם נשמות המצווה של אלה ומגיעים לכלל שלמות. "ישראל קדושים" כיוון שאצלם שייך עניין האחדות שלא קיים אצל אומות העולם.

על בסיס רעיון זה מבאר הרבי מסלונים את את הקושיה שהוזכרה לעיל בעניין קידוש ה'. וכזהו באורו: בשואה נהרגו, נרצחו ונטבחו יחדיו יהודים מכל הסוגים, מאמינים ולא מאמינים. היו כאלה שכלל לא היו מודעים לכך שמותם נחשב לקידוש ה'. היו כאלה שלו ניתן בידם היו אף מתנגדים לכך והיו שהבינו את משמעות המוות שנכפה עליהם והתכוונו לקיים את מצוות קידוש ה', בקדושה ובטהרה ובלא כל מחשבת פיגול. מאלה נוצרו גופי

⁹⁰ שם, שם.

⁹¹ את הרעיון הזה מבסס הרבי על הדברי התוס' במסכת חולין, שם אומרת הגמרא: "ישראל קדושים הם, יש רוצה ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה," [מדובר שם על כך שיש אדם שרוצה לתת לזולתו אך אין לו אמצעים, ויש אחר שיש לו אמצעים אך אינו רוצה לתת] ושואל על כך מהרה"ק זושא ז"ע מדוע אלו וגם אלו נקראים קדושים? זה שיש אחד שרוצה לתת ואין לו, אני מבין שהוא נקרא קדוש, אך אחד שיש לו ואינו רוצה לתת, מדוע נכלל בשם "קדוש"? וכתבו שם התוס' שזה שיש לו ואינו רוצה לעיתים מזמין את חברו מפני הבושה. התקשה בכך הרב זושא ושאל: הרי גם אצל אומות העולם מצינו אנשים שנותנים לזולתם מפני הבושה האם זוהי סיבה לכנותו קדוש? ונתגלה לו התוספות ואמר לו "ישראל קדושים" הכוונה בהתכללותם [בהתאחדותם] קדושים הם."

מצווה של קידוש ה' מהאחרים נוצרו נשמות מצווה וכיוון שנתאחדו במותם נתאחדו גופי המצווה עם נשמות המצווה של אלה ואלה. ויצאה מצוות קידוש ה' מושלמת ונשגבה.⁹² הרבי מסלונים מרומם ברעיון מקורי זה את כלל ישראל למדרגה גבוהה ביותר. ומה שמעניין הוא כי המעשה מקבל את משמעותו המושלמת רק מתוך האחדות שבצרוף העושים בהכרח, לאלו שמתכוונים בכל לב. מה שמאוד מזכיר את אותו איחוד של כלל ישראל שמסמל איחוד "ארבעת המינים" שעה שמקיפים את התורה וזועקים הושענא, ישראל קדושים וכשהם מאוחדים התורה כולה מקוימת על ידם. ובזכות כך הם קוראים הושענא והנה דווקא במעמד זה נאמרים המילים שכל כך מתחברות לרעיון הזה של הרבי "ההרוגה עליך ונחשבת כצאן טבחה" [אולי כיוון שיש ביניהם בבחינת "ההרוגה עליך" מתכוונים למות על קידוש ה'. ויש ביניהם בבחינת "נחשבת כצאן טבחה..."] במחשבה הלכו למות מחוסר ברירה כצאן ההולך לטבחה" ואלו ואלו נתעלו למעלת ישראל קדושים]

על פי יסוד זה אומר הרבי מסלונים כי התיקון הכללי של העולם יתקיים אחר שישראל [רובו ככולו] יהרגו על קידוש השם, כי זה היה התנאי שישראל יהיה לעם הנבחר:

נוכל להבין במקצת את הפרשה הסתומה של השואה שעניין הייסורים של חבלי משיח שצריכים לעבור קודם ביאת המשיח הוא כי להגיע לתיקון הגמור צריך שתהיה מסירות נפש של כלל ישראל ויתקיים אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח, כדיאתא בתורת כהנים הנוכח [לעיל] שלא הוצאתי אתכם מארץ מצרים רק בתנאי שתמסרו נפשכם על קידוש השם, לכן צריך להיות עניין זה קודם התיקון הגמור כי זהו עצם התנאי שישראל יהיו העם הנבחר שצריכים ליהרג על קידוש השם.⁹³

נקודה מרתקת נוספת מתגלה בהקבלה שבין דברי הרבי הנ"ל לרעיון מקורי אחר שאמר הרבי מפיאסצ'נא גם הוא בדברו על אותה סוגיה של קידוש ה' ובשואלו והרי הללו לא נתכוונו כלל אלא נהרגו על קידוש ה' בלא כל כוונה? הרבי מפיאסצ'נא מדבר על "תשלום ניסיון העקידה". אברהם אבינו נדרש באותה שעה להגיע לשלמות מבחינת הנכונות, הרצון והכוונה לעקוד את בנו והנה ברגע שהגיע לידי מעשה עצרו מלאך ה' בקריאה "אברהם, אברהם, אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה". אברהם מתמודד שם ברגע העליון ההוא ומבקש להחיל במעשה כלשהו את העקדה אך הדבר נמנע ממנו... אומר הרבי

92 האם ידע הרבי עד כמה אחדות זו באה אפילו לידי ביטוי פיזי מזעזע?? עובדי הזונדרקומנדו באושוויץ תארו איך גופות המומתים בגז היו שלובות ואחוזות זו בזו באופן שכמעט לא ניתן היה להפרידם... [תופעה שיוחסה להשפעת הגז] ראה עדויות ביומני הזונדרקומנדו **במגילות אושוויץ** מאת בר מארק ובעדויות בספרו של גדעון גרייף, **בכינו בלי דמעות**.
93 הרב שלום נח ברזובסקי, **ההרוגה עליך**, במעלות קדושים וטהורים, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשמ"ח.

מפיאסצ'נא ומאז ועד עתה לאורך הדורות כולם ובמיוחד עתה בשואה האיומה נדרשים בניו של אברהם לקיים את העקידה בפועל, הכוונה אינה נדרשת מהם את חלקה תרם אברהם ואילו המעשה נדרש גם נדרש... המעשה חסר הכוונה משלים את הכוונה חסרת המעשה של אברהם. השואה משלימה את מעשה העקדה... כך רואה הרבי מפיאסצ'נא את נסיון קידוש ה'.

המשותף לשני הרעיונות של שני מנהיגים אלו היא הראיה המעמיקה של "ישראל קדושים", "אלו שעושים ומתכוונים, אלו שעושים ולא מתכוונים, וגם אלו שמתכוונים ולא עושים... כי נמנע מהם... אלו ואלו יחדיו מרקיעים אל פסגת הר המוריה... אל שעתו הגדולה של אברהם שמוכן להקריב הכל אבל הכל ממש (את בנו, את אהבתו, את אמונתו, את דרכו בעבודת ה' ועוד) על מזבחו של אלוקים.

לקראת סוף המאמר של הרבי מסלונים "במעלות קדושים" דן הרבי בתופעה מדהימה. הוא תוהה איך אחר החורבן הנורא, אחר קריסת המערכות של כל התרבות האנושית ואחר שכביכול בית ה' ונאמניו עלו באש, לפתע קם וצמח דור מופלא כל כך,

"דור של דקדוקי תורה ודקדוקי מצווה. אוהלי התורה פורחים ולימוד התורה בהם הוא ברמה גבוהה ביותר, ויחד עם היכלי החסידות משגשים במלוא תפארתם, וכמו כן תנועת התשובה המופלאה והמדהימה שלא שמענו שיהיה כעין זה בשום דור והלא מאליה נשאלת השאלה מי ילד לנו את כל אלה? מי הוא שבכוחו לטפח ולגדל דור שכזה שגם בדורות שלפנינו לא הצליחו להקים..."⁹⁴

ומציג הרבי שלוש תשובות לתופעה זו :

הראשונה : "ובודאי שאין לכך כל הסבר טבעי אלא שהקב"ה לבדו, אני ה' בכבודי ובעצמי, טיפח וריבה הדור הזה לעושה נפלאות גדולות לבדו."⁹⁵

הסיבה השניה: "בזכות אותם קדושים." כיוון שכל מאורע רוחני נחתם בחותם הנצחיות הרי "שעל אחת כמה וכמה שהעקדה הזו שכל אחד מהקדושים השאיר אחריו קדושה בעולם. ומגודל קידוש השם של שישה מליוני קדושים אין לשער איך הבריאה נתרוממה ונתקדשה ללא ערוך."⁹⁶

⁹⁴ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר: במעלות קדושים וטהורים, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשמ"ח.

⁹⁵ שם, שם.

⁹⁶ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר: במעלות קדושים וטהורים, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשמ"ח.

וממילא אין זה חידוש גדול שמכוח הקדושה הולכים ומתרבים יהודים ששומרים תורה ומצוות. וכמו שראינו שעשרה הרוגי מלכות על ידי הריגתם ניתקנו התיקונים העליונים ביותר למעלה מכל השגה. "בודאי שגם על ידי העקידה הגדולה הזו נפעלו התיקונים הגדולים ביותר ונתקרבה הבריאה לתיקונה הגמור שעל ידיהם נתקיים כבר עניין חבלי משיח."⁹⁷

וכן בדורנו שהצוררים ימ"ש הרגו כמליון ילדי ישראל רובם ככולם קדושים וטהורים. הרי הקב"ה שולח עוד פעם לדורנו את מליון הילדים האלו. ואלו הן נשמות לטהרות. נשמות של קדושים וטהורים שנהרגו על קידוש השם. ובוה יש להבין גם את התופעה המופלאה של בעלי תשובה בדורנו, שגם כן אין לה שום הסבר טבעי. איך זה שרבים, רבים ומהם שעמדו ברום פסגת האושר החיים החילוניים, זונחים כל מעמד והכבוד כדי לבוא ולהסתפח בנחלת ה' תוך גילויים מופלאים של גדלות ומסירות נפש.⁹⁸

והסיבה השלישית שנוגעת בעולם הסוד, אומר הרבי, במסכת גיטין נו: מסופר על אותם 400 ילדים וילדות שנשבו לקלון, הרגישו בעצמם לאן לוקחים אותם ושאלו מה יהיה דינם אם יטביעו עצמם, אמר הגדול שבהם: מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים. ונאמר בספרים הקדושים ש400 הילדים הללו נשלחו עוד פעם לעולם הזה להשלים את חייהם ובשכר מסירת הנפש שלהם העניקו להם מדרגות עליונות.⁹⁹

רעיון זה מסביר את מקור הטהרה שירדה לעולם, טהרה שבאה לידי ביטוי בדור שרבים חוזרים בו בתשובה גם כשאין סיבה הגיונית לכך. הרבי אומר כי חלק מאותם נפשות שזכו למות על קידוש ה' בעברו, חוזרות לעולם ומכיוון שהן כל כך טהורות, כבר בתור ילדים הם חוזרים ומחזירים בתשובה את הוריהם. הרבי מדמה את כל התופעה הזו לגשמי ברכה שיורדים אחר עצירת גשמים. כן ברוחניות אחרי בחינת "עצירת גשמים" משפיעים מן השמים "גשמי ברכה ורב שפע,"-רוחני. "מאמר זה, מסכם הרבי, "היה לנו כטל תחיה באותם ימים קשים בהיותנו אפופים רוח נכאים...וברוך ה' שזכינו להיות בדור הזה של גשמי ברכה, וכאמור שכל זה אכן מכוחם של קדושים, זכותם תגן עלינו."¹⁰⁰

⁹⁷ שם, שם.

⁹⁸ הרב שלום נח ברזובסקי, ההרואה עליך, במעלות קדושים וטהורים, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשמ"ח.

⁹⁹ גיטין נו:.

¹⁰⁰ שם, שם.

פרק ה': גלות וגאולה

באופן עקבי נמנע הרבי מסלונים לתלות את השואה בחטא, לא בחטא מסויים ואף לא בחטא כללי.

השואה על פי דבריו היא אירוע חריג וקיצוני כל כך שהוא מעיד על תוכנית עמוקה שנחקקה בבריאת העולם שקשורה למושג הכללי של "גלות וגאולה". המתקיימים באדם הפרטי ובעולמו האישי. ומתקיימים בעם היהודי ובעולמו הכללי על כל פזורותיו. השקפתו זו של הרבי מתבטאת בשני מאמרים האחד נקרא: "צפיה לגאולה"¹⁰¹ והשני: "מגלות לגאולה". במאמרים אלו קיבץ הרבי בעצמו כמה שיחות שמסר בזמנים שונים והפכם למאמר אחד.

תלמידיו המשיכו בדרכו והוסיפו עוד חלקים ממאמריו בנושא גלות וגאולה וכללו אותם במאמר הנושא שם זה ואכן הוא מופיע במהדורתו המורחבת בקונטרס "ההרוגה עליך" המחודש.

"ענייני גלות וגאולה, קובע הרבי, "הינם מיסודות קיום האומה הישראלית ומלווים את עם ישראל מיום ברוא אלוקים שמים וארץ."¹⁰²

כהוכחה מביא הרבי את דברי המדרש על הפס' "והארץ הייתה תוהו ובוהו" המדרש אומר שבפסוק זה מרומזים ארבע גלויות: תוהו - זו גלות בבל. בוהו - זו גלות מדי, וחושך - זו גלות יוון, ופני תהום - זו גלות של מלכות הרשעה, שאין לה חקר כתהום. "ורוח אלוקים מרחפת על פני המים" זו רוחו של מלך המשיח.¹⁰³

ועוד הוכחה מביא הרבי מהנאמר במדרש על ברית בין הבתרים: "ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדו ועינו אותם ארבע מאות שנה." ולפני כן אמר הפסוק על אברהם והנה אימה וחשכה גדולה נופלת עליו.¹⁰⁴ ועל כך אומר המדרש הנ"ל שנרמז בזה גם שאר ד' גלויות: אימה-זו בבל חשיכה - זו מדי, גדולה - זו יוון, נופלת עליו - זו אדום. אם כך הרי שכבר בברית בין הבתרים הראה הקב"ה לאברהם את כל הצרות העתידות לבוא על בניו.¹⁰⁵

הרבי מציג שלוש שאלות על הדברים הללו (כאשר כל האחת קשה מקודמתה).

א. הגלות באה בעקבות חטאים שנאמר "מפני חטאינו גלינו מארצנו." אם כן כיצד

רמז הקב"ה לאברהם על העונש כשבניו טרם חטאו?

¹⁰¹ מאמר שנאמר בעיר עמנואל ביארצייט של ר' משה מידנר זצ"ל, ממקימי ישיבת סלונים בברנוביץ.
¹⁰² ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר: גלות וגאולה, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשס"ה.

¹⁰³ שם, שם.

¹⁰⁴ שם, שם עמ' מו.

¹⁰⁵ שם, עמ' מט-נב.

ב. גלות מצרים על מה ולמה נגזרה? והרי ירדו למצרים שבעים נפש צדיקים, קדושים וטהורים? ועוד יותר מכך הרי ממצרים יצאו כשהם משוקעים במטי' שערי טומאה אם כך עוד יותר קשה להבין את תכליתה של גלות זו. מה הרויחו ממנה?

ג. השאלה הקשה ביותר היא על תגובתו של אברהם. הנה כששמע על הפיכת סדום שהיו רשעים וחטאים עד למאוד התחנן לפני הקב"ה והתפלל בכל כוחו כדי לבטל את הגזרה ועתה ששמע מה שצפוי לבניו ולכאורה על לא חטא. שתק, אומנם נבהל עד מאוד, אך חרף זאת לא ביקש דבר. מדוע?

אלו הן שלושת השאלות והרבי מוסיף עליהן שאלה כוללת אחת: מדוע עם ישראל סובל כל כך כבר ארבעת אלפים שנה מעת שנהיה לעם, ורק שנים מעטות מתוכם ישבו על אדמתם בטובה ובשלווה?

את התשובות לשאלות מתחיל הרבי כפדגוג אומן בדיון על היסוד שמשנה את משמעותם של כל האירועים. העולם הזה דומה לפרוזדור והעולם הבא לטרקלין:

"מאמר זה הוא תמצית המבט היהודי כפי שצריך להיות על העולם הזה וכל ענייניו הנאותיו ותאוותיו שכל משמעות עולם הזה אינו מטרה כשלעצמו, ואפילו כטפל שבשטפים לא נחשב וכל עניינו אינו אלא כמטרת פרוזדור שכל עשייתו ותכליתו רק בכדי להכנס לטרקלין."¹⁰⁶

זוהי אבן היסוד וברגע שבאמת ברור לאדם שלעולם הזה אין שום חשיבות אפילו לא משנית אלא כמי שמכשיר לעולמות האחרים הרי שכל האירועים נכנסים למסגרת של פרופורציה אחרת.

כדוגמא מביא הרבי מסלונים את התלאות שעברו על יוסף מאז שאחיו מכרו אותו. בית פוטיפר, בית האסורים, גם יוסף יכול היה לשאול על מה ולמה? אך הנה כשעלה לגדולה הבין כי כל תלאותיו לא נועדו אלא להביאו לאותו טרקלין... טרקלין של מלך. ודווקא התלאות הן שהכשירו אותו לתפקידו. הרי שבבואו בחוג האור של הטרקלין הבין כי חשכת הפרוזדור הייתה כדאית.

¹⁰⁶ שם, שם, עמ' מט.

כך נרגיש בבוא הגאולה, אומר הרבי, כאשר נראה את אורה, נבין כי דווקא חשכת הגלות ותלאותיה הכשירו אותנו לכך... הרי גם משה שאל את ה' למה הרעות לעם הזה ולמה זה שלחתיני?

כל כך רע בא עליהם אחר שמלאתי את השליחות... אך כאשר יצאו ממצרים וחזו בכל הניסים והנפלאות וראו עין בעין את השכינה וזכו למעמד הר סיני וקבלו את התורה אז הבינו כולם עד כמה הצרות וחשכתם הם שהובילו אותם לאור הזה. ואכן זו תשובת ה' למשה. "עתה תראה... למען יעבדו אותי על ההר הזה" גלות מצרים הייתה מערכת אמונים מפרכת ומייסרת אך היא לא נועדה להעניש כלל וכלל אלא להכשיר פלוגה נבחרת למשימות קשות ונעלות.

באור זה יש לראות את כל צרות הגלות שרודפות את עם ישראל לא כולם הם עונש. כי אם הכנה לקראת הטרקלין

"הכניסה לטרקלין היא לפי ערך ההכנה שעושים לה בפרוזדור וכן גם כל הגאולה וגילויה הגדולים הולכים ונבנים בגלות. ועל דרך זה עתה תראה אשר אעשה לפרעה היינו שהגילויים הגדולים העתידיים להיות הולכים ונבנים מקושי השעבוד."¹⁰⁷

רבות מההצרות והטרגדיות שפוקדות את עם ישראל משמשות כמערכת אמונים קשה, וככור היתוך מייסר אך אלו האמצעים שמביאים את עם ישראל ל"בנים נבחרים" הראויים לעולמות רוחניים שעוד מצפים להם.

משום כך אף שבדרך כלל הגלות היא עונש, גלות מצרים הייתה שונה, כיוון שמטרתה הייתה חישול, הכשרה וזיכוך. אמנם לא מעטים נפלו בדרך, לא עמדו באימונים המפרכים והגיעו למט' שערי טומאה, אך אלה שכן יצאו לבסוף, יכלו בכוחותיהם להוות את הגרעין להיווצרותה של אומה מיוחדת שקיבלה תורת אלוקים בסיני. קודם הירידה למצרים "שגם אם היו קדושים וטהורים, אבל עדיין לא היו ראויים למדרגות הללו, הגם שהיו במצרים בשפל המצב מאוד, אבל הזיכוך שנזדככו שמה הכשירם להגיע ליעודם העליון... ולתכלית הזאת לא הפריע מה שירדו לשם צדיקים ויצאו משם משוקעים במט' שערי טומאה רח"ל, ולכך גם לא היה מקום שאברהם יתפלל לבטל זאת."¹⁰⁸ [לכאורה נראים הדברים סותרים, אם הזדככו במצרים איך יצאו משוקעים במט' שערי טומאה? אך הכוונה היא לזיכוך פנימי ועמוק, זיכוך שהכשיר כל יהודי לקבלת מתן תורה ולנכונות

¹⁰⁷ שם, שם.

¹⁰⁸ שם, שם עמ' נא.

למות על קידוש השם בכל הדורות, מט' שערי טומאה היו בגדר לכלוך חיצוני שדבק בהם והזיכוכ היה תהליך עמוק ופנימי מאוד שעמד במבחן לאורך דורות...]

אברהם שמודע לתכלית הטובה של ארבע הגלויות על כל מוראותיהן **אינו יכול להתפלל ולבקש את ביטול הגזרה. כיוון שאינה עונש! מטרתה אימון והכשרה! ואם תפחית באימון ותמתן את ההכשרה עלולים בסוף להכשל במבחן**, לא כן בנוגע לסדום, שחורבנה אמור להענישה, ועל עונש יש טעם לבקש שיתבטל או שיתמתן. הקשיים והצרות אכן גורמים בהלה לאברהם ופחד "אימה וחשכה נופלת." הניסיונות אינם פשוטים כלל וכלל, אך כאשר תכליתם ברורה למרות הפחד והחושך הנלווים להם. התגובה ההולמת היא: שתיקה. [אולי הסכמה שבשתיקה] אך בשום אופן לא מחאה...

"העם הנבחר" לא נבחר לתכלית של הנאות, חיים טובים, שלווה, אלא נבחר להיות נושא הדגל של אמונה בק-ל אחד. אמונה ששום כוח בעולם לא יכול להכריעה לא גלות, לא חורבן, לא אינקוויזיציה, גם לא שואה! היעוד הרוחני הנצחי של עם ישראל ושל בריאת העולם מתייחס לעתיד נצחי ונפלא לאין ערוך מכל הטוב שיכול אדם להעלות על דעתו בעולם הזה. לאותו יעוד יגיעו אלה שישרדו את אירועים והניסיונות הקשים במובן הרוחני. אלו גם אם גופם כלה יקומו לתחייה, לאור עולם ולחיי נצח מושלמים. הפרוזדור צר והמעבר בו נוראי אך היעוד הוא הטרקלין ולשם יש להגיע.

"הכניסה לטרקלין היא לפי ערך ההכנה שעושים לזה בפרוזדור, והעולם הבא הולך ונבנה כפי ההכנה הראויה שנעשית בפרוזדור."¹⁰⁹

כאשר משה שאל "למה הרעות לעם הזה ולמה זה שלחתי ענה לו הקב"ה: "עתה תראה אשר אעשה לפרעה..." הגילויים העתידיים להיות הולכים ונבנים מתוך הקושי של השעבוד והסבל וכיוון שהגילויים ייחודיים ולא היה להם תקדים. כך גם ההכנה להם ייחודית בקשייה..."ומקושי השעבוד תיבנה הגאולה על גילוייה."¹¹⁰

לפיכך ברור עתה למה גלות למצרים הייתה כה קשה למרות שלא קדם לה חטא, כיוון שהיא שמשה הכנה לגילויים גדולים ועצומים כמו קריעת ים סוף ומתן תורה אותה תשובה משמשת לעניין ארבע גלויות שנרמזו בבריאת העולם שבד בבד עימהם רוחו של משיח מרחפת על פני המים. "שארבע גלויות אכן מובילים לקראת הגילוי הגדול של התיקון הגמור בביאת המשיח.

כאשר השקפה זו מלווה את האדם ואת חייו הוא שורד את הקושי בכוח האמונה. הנה אם כך ההסבר לשאלה אם תכלית הטוב להיטיב מדוע אין העולם נראה כל כך טוב? אומר הרבי היות שהעולם הזה אינו תכלית בפני עצמו אלא הכשרת דרך לא פה נראה את ההטבה של הקב"ה כי עיקר הטוב האמיתי הוא להתענג על ה', יתכן שאדם יסבול בעולם הזה אך בבואו לעולם הבא יזכה לכזה תענוג רוחני, שכל סבלו יתגמד למול האושר העילאי. וזהו הטוב האמיתי שה' ייעד לו! בני האדם בעיני הבשר שלהם ובראיית אנוש קצרת ראות לא יכולים לראותה ועל כן שואלים איה הטוב?

¹⁰⁹ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, מאמר: גלות וגאולה, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשס"ה.
¹¹⁰ שם, שם.

משום כך הטוב והרע בעולמנו הם יחסיים ומשתיים מטרות אחרות וכזו היא תכלית הגלות שפקדה את עם ישראל לדורותיו. וכזו היא התכלית של הגלות הפרטית של כל אדם. כאן עובר הרבי לדון בטיבה ובתפקידה של גלות זו.

הגלות היא מושג של ריחוק, הפכה הוא "הדעת" שבתנ"ך הוא מגלם דבקות. [המונח "והאדם ידע את חווה אשתו"¹¹¹ מתייחס לדבקות לחיבור. וירא אלוקים את בני ישראל וידע אלוקים"¹¹²]

כאשר אדם דבק בה' ומחובר אליו הוא שרוי במצב של גאולה ואילו כאשר הוא מתרחק מה' וסר מן הדבקות הרי שזו גלות.

[למושגים הללו אין קשר לנסיבות החיים ולכאבם. יכול אדם להיות בגיא צלמות ולא לחוש פחד כי הוא דבק בד' ומכח דבקות זו טוב לו. יכולים לסרק בשרו במסרקות של ברזל כרבי עקיבא והוא שוחק ותלמידיו שמקשים רבנו עד כאן? מקבלים את התשובה כל ימי ציפיתי לרגע המבחן הזה ואהבת את ד' אלוקיך בכל נפשך... אפילו הוא נוטל את נפשך... כאשר אדם דבק בה' יכול הוא כדוד המלך לצאת מארמונו בבושת פנים כי בנו אהובו מורד בו ומבצע לעין השמש מעשים מחפירים שכל תכליתם היא לפגוע בו באביו מולידו. ואביו בתוך ים הסבל אומר מזמור! "מזמור לדוד בבורחו מפני אבשלום בנו..."¹¹³]

כל זה כי "קרבת אלוקים לי טוב." זהו הטוב המוחלט! היו גלויות כלליות של עם ישראל בהם התחושה הייתה של קרבת אלוקים [כמו בתחילת גלות מצרים, משירדו ועד שנפטרו כל השבטים] ואז עם כל הקושי יכלו לחוש בטוב. אך היו גלויות שנגרמו כתוצאה מריחוק מאלוקים ואז התחושה הייתה של גלות אמיתית.¹¹⁴

מביא הרבי את דברי הבעל שם טוב על הפסוק. "קרבה אל נפשי גאלה" - שקודם שיתפלל על הגאולה הכללית צריך שיתפלל על הגאולה הפרטית. "וכך מוצאים", אומר הרבי "בתפילת 'רבון עלמין' שאומרים קודם הקידוש בליל שבת, וכך אומרים 'שתרחמני עוד בגלותי לגואלני ולעורר ליבי לאהבתך'. כשאני בגלות פרטית תרחמני על ידי שתעורר ליבי לאהבתך...

ובגלות הפרטית והכללית יש מדרגות הרבה. הנה על גלות מצרים אומרים בהגדה "הוציאנו מעבדות לחרות, מיגון לשמחה, מאבל ליום טוב, מאפלה לאור גדול ומשעבוד לגאולה" מביא הרבי את מה שפרשו על כך המפרשים:

כי בעניין הגלות הכללי יש הרבה בחינות השייכים לכל פרט שהם עבדו במצרים עבודת פרך ממש, והיו כאלו כמו שבט לוי שאמנם לא עבדו ממש, אך גם הם היו בגלות בבחינת יגון ובחינת אבל ובחינת אפלה, ואצל כולם היה בחינת יציאת מצרים לפי ערכם בחינת משעבוד

¹¹¹ בראשית ד' א.

¹¹² שמות ב' כה.

¹¹³ תהילים ב' פס'

¹¹⁴ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, גלות וגאולה, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשס"ה.

¹¹⁵ שם, שם.

"מצרים היתה גלות של סילוק הדעת, סילוק החיבור שבין ה' לעם ישראל כמובא בכתבי האר"י כי עניין גלות הוא הסתלקות מדת הדעת והגאולה היא בהחזרת מדת הדעת." ועל כן מתוארים ימי ביאת משיח במילים ומלאה הארץ דעה את ה' וזו התכלית של כל הבריאה להגיע למצב של חיבור מושלם עם הקב"ה.¹¹⁶

ואם כך איך מסתדר הדבר עם דברי הנביאים שנבאו על החורבן והגלות, והדגישו שבאו על ישראל בגלל חטאיהם?

את זה מבאר הרבי בדרכו של המהר"ל ובהתייחסו להערתו של הרבי מקוזניץ.¹¹⁷ הרי שאם לא היו חוטאים [כלל] היה כבר התקון הגמור והייתה מתבטלת ההנהגה המסודרת והקבועה להנהגה מחודשת, ולא היו גולים ולא היה בית המקדש חרב. היינו כביכול מדלגים על מערכת אמונים קשה. ומגיעים בדרך מקוצרת לתכלית. [אם יורשה לי אבאר בעזרת הדוגמא שהביא הרבי בעניין יוסף, לו יצויר כי האחים לא היו מוכרים את יוסף, כלום לא היו יורדים למצרים? האם יוסף לא היה משנה למלך? היו יורדים ויוסף היה משנה למלך אך האירועים היו מתגלגלים אחרת... אולי עם הרבה פחות כאב וייסורים, שכן בל נשכח שעיקרם לאמן ולהכשיר ליתר עבודה רוחנית. ואם לא היה חטא, היינו ר"ל זקוקים למערכת אמונים מפרכת ומייסרת פחות. את מאמרו זה מסיים הרבי במילים: "וכן יהי רצון שכשם שראינו את הגלות בכל הפירושים, כן נזכה לראות את הגאולה בקרוב בכל הפירושים והגילויים הקדושים"¹¹⁸

¹¹⁶ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, גלות וגאולה, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשס"ה.

¹¹⁷ עיין עמ' 20 בעבודה זו ועיין שם מהר"ל מפראג, באר הגולה, הבאר הרביעי, (על הנאמר בפרק הרואה-ברכות נט) לונדון, ניסן תשכ"ד, וכן שם ברוש על ג' מאמרי המהר"ל מאת הר"ר ישראל מקאזניץ, עמ' קנד.

¹¹⁸ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, גלות וגאולה, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשס"ה.

סיכום

קונטרס "ההרוגה עליך" של הרבי מסלונים שופך אור על דמותו של הרבי מסלונים שאף על פי שלא חווה את השואה על בשרו, חווה אותו במוחו ובלבו, וניסה וגם הצליח לפרוש הגות מעמיקה ומקיפה לכל השאלות הקשות שמזמנת השואה על כל נוראותיה לפתחו של המאמין.

כאיש חינוך מובהק וכמי שעמד חמישים ושמונה שנים בראשות ישיבה, חש את הצורך הגדול להחדיר בקרב הדור החדש את ערכי הרוח, את הלהט בעבודת ה' שאפיינו דורות שנכחדו בשואה. כמו כן חש חובה מיוחדת להצמיח דור של מנהיגים רוחניים בעלי שיעור קומה תחת אלו שאבדו.

מאמריו מצטיינים בעמקות ובמקוריות רבה. הוא מעלה בהם שאלות כבדות משקל ומתרץ אותם בדרכו הייחודית, במבטו המעמיק בלשון בהירה וספרותית.

הקו המאפיין את הגיגיו ביחס לשואה מסתכם בהכרה כי השואה הינה מאורע חריג במימדיו, התהליכים ההיסטוריים בשואה כמו ההשמדה הכמעט טוטאלית, מורים כי התרחשו בגזרת שמיים. גזרת שמיים זו אינה תגובה על חטאים אלא שייכת לקביעות אלוקיות שנחקקו במעשה בראשית, קביעות אלו הושתתו על יסוד הבחירה של האדם, אולם חטאו של אדם הראשון גרר בעקבותיו תהליך שמחייב יסורים ופורענויות שלא נוכל להשיגם בדעתנו האנושית. כיוון שכך התגובה היחידה ההולמת היא – שתיקה. שתיקה שאין אחריה הרהור אחר דרכי ה'. אלא הבנה כי עמקו מחשבותיו ממחשבותינו וכי לאור אי הבנתנו וכאבנו אנו מחרישים כדרך רעיו של איוב שלא יכלו השיבו דבר אף שישבו עמו לארץ "ויבכו וישאו קולם." לא דברו ולא נחמו... "כי גדל הכאב מאוד." ¹¹⁹ וכדרך "המשכיל בעת ההיא ידום." ¹²⁰

שתיקה זו אינה רק ביטוי להבלגה או להסכמה, היא ביטוי לכך שאין כלים ראויים והולמים לבטאות את הצער והכאב. משום כך ראוי הוא שבשעה שהאדם שותק ירהר בדברים ידון בהם במחשבה... כחומר למחשבה בעת השתיקה נאמרו ונכתבו מאמריו בקונטרס "ההרוגה עליך."

הרבי דן בקונטרס זה במשמעות הסבל שנפל בחלקו של עם ישראל למן היווצרותו לעם ועד ימינו אנו. הוא דן בשאלה מדוע העם הנבחר צריך לסבול כל כך? ומיישב שאלה זו ושאלות נוספות מתוך ראייה מקיפה של תכלית בריאת העולם כפרוזדור המוביל לטרקלין. כיוון

¹¹⁹ איוב ב' יב-יג.
¹²⁰ עמוס ה' יג.

שהטרקלין הוא העיקר כל מה שנעשה בפרוזדור מכוון לקראתו. לעיתים היסורים הם חלק בלתי נפרד מן ההליכה בפרוזדור, לעיתים כאביהם קשים מנשוא. אולם מכיוון שכאבים אלו הם חלק בלתי נפרד מהגאולה כדרך שחבלי הלידה הם חלק בלתי נפרד מהלידה מוכרחים לעבור אותם מתוך ההכרה שבסופם תבוא הלידה, תבוא הגאולה.

הרבי מדמה את הגלות וסבלה למכירת יוסף. התלאות שעבר יוסף מאז שנאת אחיו, השלכתו לבור מלא נחשים ועקרבים, מכירתו לישמעאלים, למדיינים, עבודתו בבית פוטיפר, ישיבתו בבית האסורים, כל אלה הכשירוהו לבסוף להיות משנה למלך. בתפקיד זה הוא הכשיר את ירידת יעקב למצרים. והכין גאולה לשנות הרעב לעולם כולו ולבני משפחתו. כשיוסף עמד בסוף הדרך וצפה על על יסוריו במשך עשרים ושתיים שנה אמר לאחיו: "אתם חשבתם לרעה ואלוקים חשבה לטובה" הכל נראה רע בחילת הדרך, בתחילת התהליך. אך בסופו של דבר מתגלה בברור כי "אלוקים חשבה לטובה".

קידוש ה' של הרוגי השואה אף שנראה מצד המבט השטחי, כביכול חסר כל ערך. היות שלא עמדה כל ברירה בפני הנרצחים אם למות על קידוש ה' אם לסרב. לא פעם אף לא ידעו כי למותם הם הולכים. הרי שממבט מעמיק יותר מתגלה כי מעשה קידוש ה' מגיע לשלמותו הרעיונית בהתאחדותם של ישראל, כאשר בין הנרצחים היו כאלה שכיוונו למות על קידוש ה' ואחרים שלא כיוונו אך הומתו בכפיה מפני שהם יהודים. הרי שנוצרו מהנרצחים כולם "נשמות" ו"גופי" מצווה. הללו כיוון שהתאחדו הפכו למצווה אחת מושלמת. דווקא העובדה שהצוררים לא הבחינו בין צדיק לרשע בין עובד ה' למי שלא עבדו, וטבחו בכולם יחדיו. דווקא אחדות זו גרמה לשלמות במצווה שכל ישראל מצווים בה: מצוות קידוש ה'. מצווה זו על פי הסוד מוכרחים ישראל לעבור כחלק מתיקונו של עולם ולפני גאולתו הסופית...

חובתנו ביחס להרוגים היא לא רק לזכור אותם ואת שעבר עליהם. כי אם בעיקר להמשיך את מורשתם הייחודית בעבודת ה'. "אם לא יכולנו להציל את גופם לפחות נציל את רוחם." ניצולי השואה אמורים לשמש צינור להעברת אותה מורשת, אותה דרך בעבודת ה'. על כתפי המחנכים בדורנו מוטלת החובה להצמיח את גדולי הדור הבא תחת הגדולים הרבים שאבדו בשואה. אבדנו חוליה בשלשלת הדורות ורק חינוך ערכי ומהותי ירתק את החוליות מחדש.

בכל הדרשות באה לידי ביטוי האמונה, זו שמוכרחה להשאר טהורה ואיתנה. אמנם אין סיכוי שנבין את גזרת שמיים בפרט "שאיך ביננו נביאים להסבירונו דבר ה' על מה ולמה באה הרעה הזאת." אך עלינו להתחזק באמונה ולא להרהר אחר דרכי ה'. "אמונתנו היא", "וכשם שסבלנו את כל מוראות הגלות על כל פרטיהם ודקדוקיהם כך נזכה לחזות בגאולה על כל פרטיה ודקדוקיה."¹²¹

מאמריו של הרבי מסלונים מתכוונים ליישב את קושיית הלב של המאמין. להבין את כאבו על ההסתר פנים, אך בה בעת לתת לו כלים אמיתיים להתמודד כדי שלא תפגם אמונתו.

¹²¹ ברזובסקי הרב שלום נח, ההרוגה עליך, גלות וגאולה, מכון אמונה ודעת, ירושלים תשס"ה.

הרבי מעלה את כל השאלות האפשריות ומבאר מהי ההשקפה הנכונה. מחזק ומעודד ומורה על התכלית האמיתית. מעמיק את ההתבוננות ומרחיב את היריעה. את מאמריו מבסס הרבי על המקורות ודברי חז"ל, תוך שהוא מאיר אותם בפרשנותו הייחודית והמעמיקה.

חתנו מעיד כי כל קרוביו חיו בסיבתו כאילו היו ניצולי שואה. הוא כל כך חי את האירועים כאילו חווה אותם על בשרו. את תחושתו זו הוא מעביר גם בדרשותיו וגם במאמריו. הוא כואב את ההשלכות של הסתר הפנים שהמשיכו גם אחר השואה. את העובדה שלרוב הנרצחים אין קבר, אין יארצייט, אין יום אבל ייחודי-כיום צום ומספד. אין קינות ברמה של קינות שאחרי חורבן המקדש. כל מה שנעשה ונכתב אומר הרבי הוא כה מעט ולא ממצה את גודל הכאב והטרגדיה.

החסרים הללו דווקא מפני שהם משוללי היגיון ורחוקים מכל צידוק בשכל אנוש, הם מורים כי יד אחרת כיוונה אותם. ואם אכן זהו רצון ההשגחה, אומר הרבי, הרי שהוא בא לבטא כי לחורבן הנורא הזה אין מספיקה אבלות, לחורבן הזה לא מספיק יום צום ומספד, אין קינות שיבטאו את הזוועות. החורבן הזה הוא למעלה מן היכולת להכילו הן כחורבן והן כאבל ומספד... את החורבן הזה אי אפשר לבכות, אי אפשר לבטא במילים, על כן ראוי שנחריש שנקבל דין שמיים בדומיה שתעצים את הכאב במקום לנסות להגדירו במילים שיגמדוהו.

השואה אינה עונש, אומר הרבי, השואה היא שלב הכרחי לפני גילוי האור הגדול של גאולת ישראל וגאולת העולם. כדרך שגלות מצרים לא הייתה עונש, אלא חלק מתהליך של גילוי האור האלוקי שבמעמד הר סיני, בהתוודעות של הקב"ה לעם ישראל, על ידי מתן תורה. בגלוי ההנהגה העל טבעית של עם שלם במדבר. כל אלו הגיעו לאחר תהליך של חושך וכאב בשעבוד מצרים ואולי אף בגללם...

כשתבוא הגאולה, נשכיל לראות שהכל הגיע לתכלית טובה. היום עלינו להאמין בכך ולא להרהר. כשתבוא הגאולה גם נדע ונחוש בכך-במוח ובלב.

אמונתו האיתנה של הרבי ובחירתו לעסוק בנושאים טעונים אלו ברבים ובכתובים, מורים כי היהדות ומנהיגיה אינם מתחמקים מן השאלות, אינם מטאטאים אותם מתחת לשטיח, אלא מתמודדים עמם עד הסוף, עד היכן שהיד מגעת. בד בבד עם ההכרה והאמונה שהיכן שהיד מגעת זה בשל קוצר המשיג ולא בשל קוצר המושג.

בשעה שהקים הרבי את ישיבת "בית אברהם" בעצם ימות החורבן (בי' בחשוון 1942) אמר¹²²: "אנו נועצים קנה בלב ירושלים, בשעה זו שאוקיינוס של דם ישראל ובתוכם כל הקרובים לנו נשפך כמים, קנה קטן בלבד ועיננו נשואות לשמיים שיעלה שרטון ומכאן

¹²² על סמך הנאמר בשבת נו : בעניין הקנה שנעץ המלאך גבריאל בשעה ששלמה המלך נשא את בת פרעה. הקנה העלה שרטון ומן השרטון יצא כרך גדול של רומי שהחריבה את ירושלים. (כמו שבדרך זו בא החורבן, כך תבוא הגאולה.)

תבנה ותכונן חבורתנו הקדושה מחדש"¹²³ ואכן זכה ועלה חפצו בידו, אכן הקטן הצמיח, לא שרטון ולא כרך כי אם כרכים הרבה של חסידות ענפה ושורשית.

הרבי מסלונים מצטרף אל גלריה של מנהיגים שצמחו אחר השואה, גדולי הדור שבנו מן ההריסות והחורבן את בית ישראל מחדש ובמסירות נפש עילאית. קברניטים שמשו מן המצולות את השברים ובנו עימם אניות חדשות, שממשיכות לשוט בנתיבי אבות. קברניטים שדאגו לחנך את הדור החדש, לשאוב מן הבאר הנצחית של תורתנו הקדושה את התעצומות והיכולות לראות בהסתר הפנים הנורא את ראשית הגילוי של הגאולה העתידה.

¹²³ הרב שלום נח ברזובסקי, ההרוגה עליך, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשס"ה, עמ' עט.

ביבליוגרפיה

מקרא

מקראות גדולות, פאר התורה, ירושלים, תשל"ב.

בראשית

שמות

נביאים וכתובים

תנ"ך, מרדכי ברויאר, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ד.

ירמיהו

ישעיהו

איוב

עמוס

תהילים

תלמוד בבלי

ש"ס טלמן, דפוס וילנא, ירושלים, תשמ"א.

נדרים

שבת

מן התפילה

סידור השלם החדש, בית תפילה, הוצאת מילר ירושלים, 200, סדר הושענות.

ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרוגה עליך**, אסופת מאמרים בענייני השואה, מכון אמונה ודעת, ירושלים, תשמ"ח.

ברזובסקי הרב שלום נח, **ההרוגה עליך**, אסופת מאמרים על ההשמדה והחורבן בשנות השואה, מהדורה מורחבת, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשס"ה.

ברזובסקי הרב שלום נח, **זכרון קדוש**, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשמ"ה.

ברזובסקי הרב שלום נח, **סיום התקופה**, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשמ"ה.

ברזובסקי הרב שלום נח, **נתיבות שלום**, בהוצאת ישיבת בית אברהם סלונים, ירושלים, תשמ"ט-תשנ"ה.

הלפרין הר' רפאל, (עורך) **אנציקלופדיה לבית ישראל**, הוצאת מכון כתר יוסף, מהדורת תשס"א. (אין ציון מקום)

ליכטנשטיין קלמן, **פנקס סלונים**, דברי ימי סלונים, דיוקנה של עיר, השמדת הקהילה, דפי הנצחה, תל אביב, 1972-1979.

מהר"ל מפראג, **באר הגולה**, לונדון, תשכ"ד.

מלוביצקי פנחס, **לקט קטעי מאמרי עתונות** על חייו ופטירתו של כקש"ת אדמו"ר הנתיבות שלום זצוקל"ה, ירושלים, תשס"א.

פראוור יהושע, (עורך) **האנציקלופדיה העברית**, בהוצאת החברה להוצאת אנציקלופדית בע"מ, ירושלים-תל אביב, תשל"ד.

רבינוביץ זאב, **החסידות הליטאית**, ירושלים, 1961.

רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות יסודי התורה, הוצאת ר' שבתי פרנקל, ירושלים-בני ברק, תשס"א.

שפירא הרב קלונימוס קלמיש, **אש קודש**, ועד חסידי פיאסצ'נא, ירושלים תש"ך.